

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2: ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’: geschiedschrijving en egodocumenten

2.1. INLEIDING

Over Westerbork is in de loop der tijd veel geschreven. Zowel (voormalig) kampingezetenen, als wetenschappers en andere (professioneel) geïnteresseerden hebben geprobeerd dit kamp te duiden. Wat is er door wie – en wanneer – over kamp Westerbork geschreven? Onder welke maatschappelijke omstandigheden? Welke plaats neemt het kamp in de geschiedschrijving over de jodenvervolging, de kampen en de oorlog in? In dit hoofdstuk beschrijf en bespreek ik – voor zover van betrekking op de thematiek van dit boek – de historiografie van Westerbork, de jodenvervolging en de oorlog. Niet alleen beschrijf ik de veranderende historische context waarin over Westerbork is geschreven. Ook zet ik uiteen wat er is geschreven over mannen en vrouwen, kinderen, daders, slachtoffers en omstanders, en de Duitse en Nederlandse joden in het kamp.

Egodocumenten hebben vanaf het begin een belangrijke rol gespeeld in wat ‘getuigen’ over de ondergane gruwelijkheden wordt genoemd. Hoe hebben historici door de tijd heen gebruik gemaakt van deze bron? (Die overigens zelf óók een geschiedenis heeft). Ik zal voorts mijn eigen gebruik van deze bron bespreken. Op welke wijze benader ik egodocumenten in dit onderzoek? Ten slotte zet ik de belangrijkste eigenaardigheden van de verschillende soorten egodocumenten – brieven, dagboeken en memoires – uiteen, waarbij ik ook rekening houd met de plaats, een doorgangs(-en internerings)kamp, waarin ze zijn ontstaan.

2.2. OORLOG, JODENVERVOLGING EN HERINNERING

Westerbork is een intrinsiek onderdeel van de Nederlandse jodenvervolging en, breder getrokken, van de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek is dus een voortzetting of een uiting van een inmiddels al vijftenzestig jaar durende wisselwerking tussen geschiedschrijving en beeldvorming over Westerbork en haar context; een wisselwerking die plaatsvindt tussen de maatschappij en de (voormalig) geïnterneerden aan de ene kant, en de zogenaamde officiële wetenschappelijke geschiedschrijving aan de andere kant. Deze populaire publieksgerichte geschiedschrijving en officiële wetenschappelijke geschiedschrijving beïnvloeden elkaar continu, lopen soms gelijk op, in andere tijden divergeren zij weer sterk. Het beeld van Westerbork dat in de loop der jaren is ontstaan, is een voorlopige uitkomst van dat proces. Westerbork is tegelijkertijd een plaats van herinnering geworden, een zogenaamde *lieu de*

memoire om de Franse historicus Pierre Nora aan te halen, waarin bepaalde kenmerkende elementen als het ware steeds meer gestold zijn, met het oog op een bepaald (politiek) (herinnerings)doel voor het heden.²¹ Niet alleen publieke en persoonlijke herinneringen zijn onderhevig aan een min of meer bewuste politiek. Deze ‘herinneringspolitiek’ wordt door historici Rob van der Laarse en Frank van Vree omschreven als ‘een strategie van insluiting en uitsluiting, annexatie en afstoting’, met daaruit voortvloeiend een bepaalde ‘herinneringscultuur of een dominant vertoog.’²² Ook de geschiedschrijving zelf is vaak (politiek) sturend te noemen, onderdeel als ze immers is van de geschiedenis die ze bestudeert.²³

---

²¹ Westerbork is gaan behoren tot ons collectieve historische bewustzijn. Het is een ‘plaats’ die weliswaar refereert aan een historische gebeurtenis, maar die voor ieder van ons bovenal een *collectieve* herinnering meedraagt. Deze collectieve herinnering aan de plaats van herinnering Westerbork is echter verengd. Dit kan ook niet anders. Een *lieu de mémoire* heeft als doel mensen een idee van de eigen geschiedenis, van de eigen nationale identiteit, te geven. (Al is de eigenlijke plaats van herinnering vaak vernauwd tot enkele versimpelde elementen en derhalve moeilijk in te passen in het huidige leven.) De reeks waarin Pierre Nora de plaatsen van herinnering heeft beschreven voor Frankrijk is: Pierre Nora (samensteller), *Les lieux de mémoire*, uit de ‘Bibliothèque illustrée des histoires’, (Paris: Gallimard 1984). Voor een beschrijving van het begrip: Pierre Nora, ‘Between Memory and History: Les lieux de Mémoire’, in *Representations*, Special issue ‘memory and Counter-Memory’, 26 (1989) Spring, 7-24. Vergelijk Ido de Haan, *Na de ondergang: de herinnering aan de jodenvervolging in Nederland, 1945-1995*, (Den Haag: Sdu Uitgevers 1997), 11, waarin hij schrijft hoe het Nora om zaken ging, ‘die tot stand waren gekomen vanuit de expliciete bedoeling het beeld van het verleden te fixeren.’ Ook wordt de vreemdheid van het verleden, die zou zijn ontstaan in onze huidige samenleving, overbrugd door ‘het inrichten van plaatsen waarin het verleden vastgelegd en toegeëigend wordt, en zo onderdeel wordt gemaakt van het heden.’ Westerbork is meerdere malen als herinneringsplaats besproken door Rob van der Laarse, ‘27. Kamp Westerbork’, in: Madelon de Keizer, Marije Plomp (red), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, (Amsterdam: Bert Bakker: 2010), 305-317, en recentelijk in Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, (Amsterdam: Bert Bakker 2011) 404-409, 434-437.

²² Rob van der Laarse, Frank van Vree, ‘Ter inleiding’, in: Rob van der Laarse, Frank van Vree, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, (Amsterdam: Bert Bakker 2009) 7-15, 10, 12. Vergelijk Chris Vos, ‘*Het doorgestreepte blijft te lezen.*’ *De Holocaust en de kunsten in Nederland*, (Assen: Van Gorcum 2004), 21, 22: ‘De publieke herinnering aan de Jodenvervolging werd en wordt vormgegeven door een verschuivend politiek en cultureel krachtenveld met wisselende uitkomsten wat betreft het gewicht en de inhoud die eraan worden toegekend.’

²³ De Haan, *Na de ondergang*, 10-13.

Naast de dominante vertogen staan altijd de ondergeschikte, zogenaamd gemarginaliseerde stemmen.²⁴ Er hebben altijd meerdere verhalen over de oorlog en over Westerbork naast elkaar bestaan en elkaar beconcurrerd. In die zin is de mythe van het grote zwijgen met betrekking tot de jodenvervolging in de eerste jaren na de oorlog, werkelijk een mythe. ‘Tegenover diegenen die de jodenvervolging liever wilden vergeten stonden altijd groepen die zich haar wel moesten herinneren’, schrijft historicus Ido de Haan, niet in de laatste plaats natuurlijk de sterk gedecimeerde joodse gemeenschap zelf.²⁵ Tegelijkertijd wás er na de oorlog voor sommige stemmen ook weinig plaats in de samenleving die weer moest worden opgebouwd. Zelfs in de joodse gemeenschap zelf – bestaande uit ongeveer 25.000 leden, een aantal dat sindsdien ongeveer constant is gebleven –²⁶ was er al vroeg ‘een tendens te bespeuren om niet te vaak en te lang stil te staan bij de wonden van de oorlog’, volgens Frank van Vree.²⁷

Van Vree schrijft samen met Rob van der Laarse dat in de eerste decennia na 1945 de Tweede Wereldoorlog vooral werd herdacht ‘als een *nationale* gebeurtenis, als een periode van onderdrukking en verzet, waaruit het land verenigd en geestelijk versterkt naar voren was gekomen.’²⁸ Historicus Martin Bossenbroek karakteriseerde de naoorlogse samenleving ook

---

²⁴ Ibid., 12.

²⁵ De Haan, *Na de ondergang*, 3. Zie ook Martin Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam: Bert Bakker 2001) 504, die het over het ‘grote schrijven’ had in plaats van het ‘grote zwijgen’.

²⁶ De Haan, *Na de ondergang*, 66, zie noot 25, 239, voor verwijzingen naar literatuur over aantallen joden in Nederland na de oorlog.

²⁷ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz, herinneringen, beelden, geschiedenis*, (Groningen: Historische Uitgeverij 1995) 95. Vergelijk De Haan, *Na de ondergang*, 17, die schrijft dat een deel van de joodse overlevenden zich uit het openbare leven terugtrok en er verder het zwijgen toe deed. ‘Dit werd versterkt door de overheersende neiging om zich te richten op herstel en wederopbouw van de restanten van de Joodse gemeenschap.’

²⁸ Van der Laarse, Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 7. Vergelijk Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, (Cambridge: Cambridge University Press 2000) 2-3. De naoorlogse samenleving had dringend behoefte aan een ‘patriotic epic that only the resistance could deliver.’ In die context was de vervolging niet iets waar in een meer fundamentele zin over gesproken kon worden. ‘In the mechanisms of a social memory the dead had no role to play’, schrijft Lagrou, 259, ‘Only after a historical memory had emerged – that is, a memory integrating the dead – were the calculations different.’ Cultureel antropoloog Rob van Ginkel meent dat Lagrou te veel de overheid als vormgever benadert. Van Ginkel betoogt dat er in de herdenking juist ‘sprake was van een wisselwerking tussen particulier initiatief, waarbij het verzet moreel gezag claimde en verwierf en zo een sterk stempel op de

wel als een ‘nationale volksgemeenschap’ (die overwegend ‘goed’ was geweest en maar minimaal ‘fout’ [aanhalingstekens EM]), waarin de nadruk werd gelegd op de volkseenheid, en waarin geen ruimte was voor particulier leed.²⁹ Historica Evelien Gans beschrijft hoe het dominante vertoog van het eendrachtige Nederland dat zich met hand en tand had verzet tegen de Duitse bezetter, vooral als bindmiddel diende, ‘als instrument om de nationale en sociale cohesie te bevorderen in een land dat tijdelijk, materieel en anderszins, in puin lag.’ Het had echter ook de functie ‘om specifieke belangen’ te beschermen – men denke aan de nieuwe vijand in het oosten, ‘het communisme’ waartegen men zich meende te moeten beschermen, zoals Madelon de Keizer in haar inleiding tot *Een open zenuw, hoe wij ons de tweede*

---

herinnering kon drukken – en de overheid, die het goed paste om een nationale mythe rond een breed gedragen ‘geest van verzet’ te stimuleren, zonder bijzondere aandacht voor vervolgd en andere specifieke groeperingen.’ Die zouden deze aandacht pas in de loop van de tijd opeisen en verwerven. Ook toen *volgde* de overheid, soms op grote tot zeer grote afstand, zoals in het geval van de Auschwitzherdenking, die pas heel laat op overheidsinstemming kon rekenen.’ Rob van Ginkel, ‘Herdenkingscultuur en herinneringspolitiek’, voordracht bij presentatie Jet Bussemaker, *Dochter van een kampkind*, Amsterdam 20 april 2011, op: 2011.http://home.medewerker.uva.nl/r.j.vanginkel/bestanden/Inleiding_Rob_van_Ginkel_bij_presentatie_boek_J_et_Bussemaker.pdf. Zie ook Van Ginkel, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, 726-733, vooral 726-727.

²⁹ Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Er is op zijn these veel kritiek gekomen. Het is wellicht ook een te geruststellend harmoniemodel, dat geen recht doet aan de soms heftige spanningen die er waren tussen diverse opvattingen. Het voegt in essentie niet veel toe aan wat er al bekend was over de zeer slechte opvang van allerlei groepen net na de oorlog. Volgens sommige historici benadert Bossenbroek bovendien het oplevend antisemitisme te eenzijdig. Tom de Ridder, “‘De meelstreep’, kanttekeningen bij de psychische opvang’, in: *Icodo-info*, 19 (2002) 1, 2-4, 4, voor ‘geruststellende harmoniemodel’, en Tom de Ridder, ‘Onjuiste en eenzijdige beelden weerspreken: De Vertrouwenscommissie van het SOTO-onderzoek’, in: *Icodo-info*, 19 (2002) 1, 7-10, 10, over de onvrede over de waardering van een 7.5 die Bossenbroek de naoorlogse opvang gaf in een radiouitzending. Zeer kritisch is de recensie van Pieter Lagrou, ‘Martin Bossenbroek: De Meelstreep’, in: *De Nieuwste Tijd* (2 (2002) 6, 72-78. Hij heeft vooral kritiek op het weinig intellectuele (en daarmee soms onwetenschappelijke) karakter van de studie, alsook het uiteindelijk politieke doel dat het boek heeft: het is een vanuit de overheid geschreven studie. Dat kwam volgens Lagrou tot uiting in de ‘bezwarend-verzoenende toon’ van Bossenbroek. Lagrou, ‘Martin Bossenbroek: De Meelstreep’ 75. Vergelijk Evelien Gans, ‘Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de naoorlogse Winkelsluitingswet 1945-1951’, in: Conny Kristel (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, (Amsterdam: Balans 2003) 199-200 over Bossenbroek, vooral over het antisemitisme net na de bevrijding en Bossenbroeks eenzijdige benadering daarvan.

wereldoorlog herinneren beargumenteert.³⁰ Dit ging ten koste van de belangen van minderheidsgroepen.

De eerste geschiedschrijving van de jodenvervolgning en daarmee van Westerbork werd door overlevenden zelf ondernomen. Voordat Abel Herzbergs *Kroniek der Jodenvervolgning* in 1950 verscheen, waren al enkele monografieën van ooggetuigen gepubliceerd. Vaak ging het om persoonlijke geschiedenissen waarin ook Westerbork een plaats kreeg.³¹ Deze eerste geschiedschrijving was vooral beschrijvend en informerend van aard. Het ging de auteurs erom te getuigen over wat er was gebeurd. De Haan stelt dat de vervolging vooral als een joodse geschiedenis werd beschreven door joodse historici, terwijl vanuit niet-joods perspectief ‘de vervolging als marginale en wezensvreemde gebeurtenis in de Nederlandse geschiedenis werd gezien.’³² Dit zou een gevolg zijn van de sociale scheiding tussen joden en niet-joden die de vervolging teweeg had gebracht en die niet zomaar weer verdween.³³ Ook historica Conny Kristel schrijft dat de geschiedschrijving van de jodenvervolgning in Nederland allereerst door joodse historici werd ondernomen, maar, meent zij, heel ‘opmerkelijk’ en ‘in international perspectief uitzonderlijk’, in Nederland al ‘direct als een integraal onderdeel van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog [vooral in nationaal verband, EM] werd beschouwd.’³⁴ Zij schrijft deze ontwikkeling grotendeels toe aan de ambitie van Loe de Jong, eerst chef, daarna directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), ‘die zich liet leiden door het integratiebeginsel.’³⁵ Niettemin speelde de tweedeling in joods en niet-joods wel degelijk een rol in de geschiedschrijving en het debat over de oorlog en vooral de vervolging, ook in het werk van de drie

---

³⁰ Madelon de Keizer, ‘Inleiding’, in: De Keizer, Plomp, *Een open zenuw*, 11-25, 15.

³¹ Hans Wielek, *De oorlog die Hitler won*, (Amsterdam: Amsterdam Boek- en Courantmij N.V. 1947), K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheid en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam*, (Amsterdam: z.u. 1945), Sam de Wolff, *Geschiedenis der joden in Nederland: laatste bedrijf*, (Amsterdam: z.u. 1946). Over Westerbork: Siegfried van den Bergh, *Deportaties. Westerbork, Theresiënstadt, Auschwitz, Gleiwitz*, 1946, Liepman, *Westerbork en Theresiënstadt*, (Bussum: Uitg. Mij. C.A.J. Van Dishoeck c.v. 1945) en Louis van Nierop, Louis Coster, *Westerbork. Het leven en werken in het kamp*, (Den Haag: Haagsche Drukkerij 1945). Vergelijk Moore, *Victims and Survivors*, 2-4.

³² De Haan, *Na de ondergang*, 23, over hoe geschiedschrijving ook beïnvloed werd door deze tweedeling. Overigens betekent dit niet dat deze historici zichzelf ook als puur *joods*(e historici) beschouwden, of hoofdzakelijk vanuit hun joods-zijn geschiedenis bedreven.

³³ De Haan, *Na de ondergang*, 14-15 over ontstaan van deze scheiding.

³⁴ Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgning*, (Amsterdam: Meulenhoff 1998) 303.

³⁵ *Ibid.*

geschiedschrijvers van de Nederlandse jodenvervolging, Abel Herzberg (publicatie: 1950), Jacques Presser (1965) en Loe de Jong (1974).³⁶ In hoeverre deze tweedeling ook in de beleving van en herinnering aan Westerbork een rol speelt, is een kwestie die in de loop van dit boek steeds meer aan de orde zal komen.

Westerbork nam in het werk van Herzberg, Presser en De Jong een belangrijke plaats in. Het was in hun ogen hét doorgangskamp van waaruit de Nederlandse joden werden gedeporteerd. Het zijn deze drie historici die Westerbork op de kaart hebben gezet, die het kamp in al haar facetten hebben beschreven, met het accent op de deportatiemachine en het complexe web van Duitsers en joden in het kamp. Waar Herzberg een eerste feitelijke beschrijving van het kamp gaf, ging Presser dieper in op het bevreedende kampleven, terwijl De Jong vooral de nadruk op de organisatie legde.³⁷ In hun geschiedenissen duiken elementen op die het beeld van het kamp zowel in de publieke als wetenschappelijke geschiedschrijving zijn gaan bepalen, en die centraal staan in de herinneringsplaats die Westerbork is geworden. Westerbork als kamp van de 93 treinen, het dinsdag-tot-dinsdag-gevoel en Westerbork als voorportaal van de hel, zijn enkele van de meest bekende.³⁸

---

³⁶ Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945*, deel III uit de vierdelige serie J.J. Bolhuis, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, (Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950; 5^e herdruk, alleen deel drie, Amsterdam: Querido 1985), 257-277 over Westerbork, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 287-380 over Westerbork, en De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 689-730 over Westerbork. De eerste publicaties van *Koninkrijk* zijn van 1969.

³⁷ Herzberg schreef een relatief kort hoofdstuk over Westerbork. Herzberg, *Kroniek*, 257-277. Het transport vormt in dit hoofdstuk de rode draad. Pressers hoofdstuk over het kamp was een stuk omvangrijker. Hij besteedde naast het transport en de organisatie in *Dienstbereiche* ook veel aandacht aan het alledaagse kampleven. Presser, *Ondergang, tweede helft*, ‘Organisatie’, 306-327, en ‘Kampbevolking’, 332-364. De Jong schrijft dat hij in *Koninkrijk* de nadruk op de organisatie van de transporten heeft gelegd: ‘Men kan (...) over Westerbork een heel boek schrijven – wij hebben ons tot de aspecten beperkt die ons wezenlijk leken en daarbij, naar wij menen terecht (veruit de meeste joden die het kamp binnengevoerd werden, zijn er slechts korte tijd geweest), het accent laten vallen op de deportatie-machinerie die er in werking was, op het kamp als *Durchgangslager*.’ De Jong, *Het koninkrijk, deel acht, deel twee*, 729. Hij verwijst naar Pressers ‘nogal uitgebreide beschrijving’ van de *Dienstbereiche*, 706.

³⁸ Herzberg, *Kroniek*, 266, ‘Week na week, week na week, drieënnegentig keer’, 266-268 over het dinsdag-tot-dinsdag-gevoel, 267, Westerbork als ‘de laatste dag van het leven’, 277, ‘Drieënnegentig keer’, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 287-288, ‘De dag van het laatste gericht. De *dies irae*, zo is het’, 336-337, over de wekelijks terugkerende transporten, ‘de stemmingscurve’, De Jong, *Koninkrijk*, 727-728, ‘een duidelijk wekelijks ritme ging zich pas aftekenen van dinsdag 2 februari ’43 af.’ Vanaf die datum vertrok de trein acht maanden lang zo goed als altijd ‘telkens op dinsdag.’

De vertolkers daarvan zijn vooral twee atypische kampingezetenen (zij waren lange tijd van transport gevrijwaard door hun goede *Sperren* en functies), Etty Hillesum en Philip Mechanicus. Etty Hillesum, afgestudeerd in rechten en Slavische talen, is vooral bekend geworden door haar dagboek van voor Westerbork - wat zij in het kamp schreef ging verloren in de gaskamers.³⁹ Vanuit het kamp schreef zij wel (onder meer) twee brieven die vervolgens onder een pseudoniem illegaal werden gepubliceerd.⁴⁰ De Jong haalt Hillesums beschrijving van een transportnacht uit één van die twee brieven bijna volledig aan.⁴¹ Ook Presser citeert veelvuldig uit Hillesums egodocumenten.⁴² Philip Mechanicus, professioneel journalist en auteur van verscheidene reisboeken, hield ook een dagboek bij in het kamp. In 1964 verscheen dit, met een voorwoord van Jacques Presser, onder de titel *In dépôt*.⁴³ Herzberg noemt Mechanicus' dagboek in *Kroniek* als één van zijn voornaamste bronnen, en zowel Presser als De Jong citeren Mechanicus uitgebreid.⁴⁴

Het dominante vertoog van de eerste decennia na de oorlog hield geen stand. De veranderende plaats van Nederland in de wereld(politiek), grootschalige ontzuiling vanaf de jaren zestig, een generatiewissel, het steeds luider klinken van andere stemmen, het *Eichmann*proces, een toenemende psychologisering van het oorlogsleed en ontvankelijkheid (voor erkenning) van de traumatische ervaringen van de slachtoffers; er zijn veel factoren genoemd als verklaring voor deze omslag in de herinnering aan de oorlog en meer specifiek de jodenvervolgning vanaf de (late) jaren zestig. Deze ging namelijk een steeds grotere rol spelen in de herinnering, zozeer zelfs dat deze in het Nederlands collectief historisch

---

³⁹ Etty Hillesum, *De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, (Amsterdam: Balans 2008) XII-XVIII, levensbeschrijving.

⁴⁰ Johannes Baptiste van der Pluym, *"Drie brieven van den kunstschilder Johannes Baptiste van der Pluym (1843-1912)"*, uitg. en van een toelichting voorzien door A.C.G. Botterman-v.d. Pluym (pseudoniem van David Koning), (Apeldoorn: Die Raeksche 1917; eigenlijk Haarlem: "De Vrije Katheder" en "De Patriot", 1944). Na de oorlog zijn deze twee brieven opnieuw uitgebracht. Etty Hillesum, *Twee brieven uit Westerbork*, (Den Haag: Bakker 1962).

⁴¹ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 720-727.

⁴² Presser gebruikt veel verschillende egodocumenten in *Ondergang, tweede helft*, maar hij citeert Mechanicus en Hillesum het meest, zie 292, waar hij hun egodocumenten in groter detail beschrijft.

⁴³ Philip Mechanicus, *In dépôt. Dagboek uit Westerbork*, (Amsterdam: Athenaeum, Polak & Van Gennep 1985; eerste uitgave 1964) voorwoord Jacques Presser, 'Ten geleide', met korte biografie, 5-11.

⁴⁴ Herzberg, *Kroniek*, 277, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 292, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 707-709, 711-712.

bewustzijn de toon ging bepalen in de herinnering aan de oorlog.⁴⁵ Naast joodse overlevenden maakten steeds meer groepen aanspraak op de status van slachtoffer, en de daarbij behorend publieke (en psychische en materiële) erkenning.⁴⁶

Dit is niet de plek om op de details van deze omslag in te gaan, het gaat hier om de vaststelling dat er een verandering optrad in de dominante herinneringscultuur. Het beeld van net na de oorlog, van onderdrukking en verzet, van goed versus fout, voldeed steeds minder

---

⁴⁵ De Haan, *Na de ondergang*, 131: 'In de herinnering aan de Jodenvervolging is de periode rond 1970 cruciaal. Rond dat jaar kregen Joden een centrale rol in de vertolking van de vervolgingsgeschiedenis.' De Haan beschrijft ook hoe er een conceptuele verschuiving plaatsvond, verder 99-157. Vergelijk Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 102-103 en Vos, *Het doorgestreepte blijft te lezen*, 20-21, 20: 'Het ontstaan van de verzorgingsstaat, het proces van ontzuiling en het verzet tegen het gezag van de overheid schiepen de ruimte voor een bredere erkenning en meer aandacht voor de Joden als vervolgingslachtoffers. Omstreeks 1970 kregen de Joden zelf aanspraak op zeggenschap over de herinnering tengevolge van een toegenomen ontzag voor vooral het psychische lijden dat door de vervolging was veroorzaakt.' In de jaren zeventig leidde het groeiende besef dat de gevolgen van zeer schokkende ervaringen zich nog lang nadien kunnen opbaren in de internationale medische wereld ook tot de formulering van PTSS (post traumatic stress disorder). Vos, *Het doorgestreepte*, 101. Vergelijk De Haan, *Na de Ondergang*, 135-139 over de achtergronden van het vervolgingstrauma. Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 85, 'In de voorstelling van de oorlog traden verschuivingen op, waarbij de Jodenvervolging meer en meer centraal kwam te staan en het zuiver nationale discours als eerste sneuvelde.' Vergelijk Van Vree, Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 'Ter inleiding', 11, 'Vanaf de jaren zeventig draaien de herdenkingen en tentoonstellingen steeds meer om een erkenning van het slachtofferschap van de Joden en andere vervolgte groepen, die tegelijk werd ingepast in een nieuwe educatieve politiek van de overheid.'

⁴⁶ Die in de jaren zeventig bestond uit uitkeringen, zoals de WUV, Wet Uitkerings Vervolgingslachtoffers, die in 1973 van kracht werd. Ook opende stichting Centrum '45 zijn deuren in dat jaar. De Haan, *Na de ondergang*, 140, Vos, *Het doorgestreepte*, 101. Historici Hinke Piersma en Elly Touwen deden onderzoek naar respectievelijk de politieke besluitvorming rondom de totstandkoming van deze wetten en naar de toepassing en uitvoering daarvan. Hinke Piersma, *Bevochten Recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*, (Amsterdam: Boom 2010), Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen, toepassing en uitvoering van de wetten van oorlogsslachtoffers*, (Amsterdam: Boom 2010). Sociologe Jolande Withuis sprak vanwege de steeds maar uitbreidende groep slachtoffers ook wel over het ontstaan van een 'klaagcultuur', waarin een 'alomvattende psychologisering van het bestaan heeft geleid tot een non-descripte 'pijnsoep' en een banalisering van het reële leed dat sommige slachtoffers van vervolging nog steeds kwelt', zoals Ido de Haan het kort en bondig formuleert. De Haan, *Na de ondergang*, 155, Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedenis van de jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 123 (2008) 1, 31-70, 64-65, Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, (Amsterdam: De Bezige Bij 2002).

en maakte plaats voor een herinnering waarin de jodenvervolging centraal kwam te staan.⁴⁷ De wetenschappelijke historiografie vertoont een grotendeels parallelle ontwikkeling.⁴⁸ In de jaren tachtig kwam er een nieuwe lichtung geschiedschrijvers, die de geschiedschrijving van de oorlog meer dan voorheen probeerde in te passen in een bredere nationale en vooral ook

---

⁴⁷ De Haan plaatst de verandering in de vroege jaren zeventig, ‘de periode rond 1970 [is] cruciaal’, terwijl hij de jaren zestig, ondanks de publicatie van Pressers *Ondergang* in 1965 en de 140.000 verkochte exemplaren, niet als een breukpunt beschouwt. De Haan, *Na de ondergang*, 128-129, 131. De Haan spreekt ook van de jodenvervolging als een nationaal trauma, waarmee hij bedoelt dat zij steevast ‘getypeerd werd’ ‘als een trauma en besproken in psychologische termen: als de repressie van de herinnering aan een onverwerkt verleden’, 155. De Jodenvervolging werd een trauma van de niet-vervolgden, zo schrijft De Haan, waarbij de eigenlijke gebeurtenis op de achtergrond verdween. Van Vree geeft meer gewicht aan de publicatie van *Ondergang*, Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 103-104. In dezelfde studie besteedt Van Vree volop aandacht aan de tv-serie ‘De bezetting,’ gebaseerd op De Jongs magnum opus, uitgezonden in de jaren zestig, die hij interpreteert als een ‘nationaal monument’, zij het wel één dat al gauw na wording aan het afbrokkelen was, 74-86. Ook Pieter Lagrou noemt de jaren zestig als kantelpunt, het begin van de ‘decay of patriotic memories’, die pas goed inzette in de jaren zeventig. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 15. Interessant is hoe in de bundel *Een open zenuw* van Madelon de Keizer en Marije Plomp uit 2010 het breekpunt nog verder vooruit wordt geschoven, naar 1989, de val van de muur. Hoewel er al vanaf eind jaren vijftig kritiek kwam op de ‘dominante nationale herinnering’, ‘mythische elementen’ in het nationale verhaal werden herkend, en slachtoffergroepen erkenning vonden voor hun leed, ‘overheerste’ de nationale herinnering, ‘zoals tot uiting gebracht in de officiële nationale herdenkingen.’ Pas na de val van de muur ‘ontdooide’, volgens Keizer en De Plomp, de geschiedenis. De Keizer, ‘Inleiding’, 15-18. In deze late datering staan zij alleen; de consensus ligt bij de jaren 1965-1975. Nog recenter verscheen Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, 2011. Van Ginkel benadrukt het belang van particulier initiatief in de herdenking van de oorlog en de wisselwerking van dit particulier initiatief met de overheid, zie voetnoot 28. Ook hij noemt midden jaren zestig als keerpunt. Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 488-512, in het bijzonder 506, over de herinneringswending en het Nederlands Auschwitzcomité, en 733-735, ‘Besluit.’ Overigens hield de verzetsmythe nog tot diep in de jaren zestig stand, aldus Van Ginkel, en ‘zouden we voor de periode vanaf de jaren zeventig kunnen spreken van een aanzwellende ‘slachtoffermythe’’, 509.

⁴⁸ Presser besteedt immers ook al aandacht aan de grote niet-joodse meerderheid die te meegaand was, De Haan, *Na de ondergang*, 28-29, De Haan, ‘Breuklijnen’, 46. De Haan plaatst De Jongs werk wel nog in het oude dichotome schema van onderdrukking en verzet, waarbij er een ‘clash’ zou zijn tussen het joodse en Nederlandse perspectief, welke De Jong beiden hanteerde, *Na de ondergang*, 30. In het werk van De Jong is wellicht nog meer sprake van een neerslag van deze ontwikkelingen, Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 85, 105, waar hij ook schrijft dat De Jong in de ogen van sommige tijdgenoten niet ver genoeg ging. Volgens De Haan besteedt De Jong veel meer ruimte aan de opstelling van de joden zelf en aan Weinreb dan aan de houding van de overheid, kerken en bevolking, *Na de ondergang*, 33. Vergelijk Rudolf Dekker, *Meer verleden dan toekomst. Geschiedenis van verdwijnend Nederland*, (Amsterdam: Bert Bakker 2008), 269-271, over onterechte kritiek op De Jong. Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, (Baarn: Anbo 1983), paragraaf 6 ‘Jaren zestig’, 21-24 over de kentering.

internationale context, gebruikmakend van andere wetenschappelijke disciplines.⁴⁹ Deze verbreding en verdere nuancering en verdieping vond vooral plaats binnen de wetenschap, terwijl daarbuiten, in het publieke domein, de oorlog aanleiding bleef tot verhitte debatten.⁵⁰ De herinnering aan en geschiedschrijving van de oorlog zijn zelf ook tot onderwerp van onderzoek geworden.⁵¹

---

⁴⁹ Zie Moore, *Victims and Survivors*, 8, De Haan, *Na de ondergang*, 41-46, De Haan, 'Breuklijnen', 32, Guus Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland', in: Conny Kristel (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, (Amsterdam: Balans 2003) 144-161, 148. Hans Blom's oratie uit 1983, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', is hiervoor toonaangevend, evenals zijn – zo meende hij – neutrale term 'accommodatie' als nieuw analysekader voor de geschiedenis van de periode 1940-1945. Hans Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', uitgesproken op 12 december 1983 aan de Universiteit van Amsterdam, (Bergen: Octavo 1983), opnieuw gepubliceerd in Hans. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, (Amsterdam: Boom 2007) 9-29. Blom oogstte veel lof voor deze oratie om zijn nieuwe zienswijze, maar de kritiek op de term 'accommodatie' was ook niet mals. Zie Hans Blom, 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?', in: Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, (Amsterdam: Boom 2007) 155-181, waarin Blom deze kritiek zelf verwoordt en bespreekt. Vergelijk De Haan, 'Breuklijnen', 48 voor enige kritiek. Overigens waren Presser, Herzberg en De Jong minder internationaal wetenschappelijk geïsoleerd dan vaak wordt gedacht. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 301, 'In dit boek staan de drie Nederlanders centraal, maar de schets van de internationale achtergrond onderstreept dat zij niet als geïsoleerde en volkomen idiosyncratische individuen moeten worden beschouwd', verder 302-304, 'Uit het onderzoek is gebleken dat de Nederlanders in hun beoordeling van bepaalde kernthema's sterk werden beïnvloed door het werk van buitenlandse collega's.' Hoewel de drie historici, zoals eerder besproken, de jodenvervolging al vanaf het begin als 'integraal deel zagen van de Tweede Wereldoorlog', deed 'geen van het drietal (...) een poging de jodenvervolging in Nederland *in zijn geheel* [nadruk EM] te plaatsen in een ruimer, met name West-Europees, verband', 303. De internationale invloeden bleven uiteindelijk beperkt.

⁵⁰ De Keizer, Plomp, *Een open zenuw*, 11, 'Hoewel de Tweede Wereldoorlog in tijd steeds verder van ons af komt te liggen, blijft dat verleden nog steeds gevoelig,' schrijft De Keizer in de inleiding tot de bundeling van bijdragen. De Haan, *Na de ondergang*, 45, over de kloof tussen wetenschap en publiek, Vergelijk De Haan, 'Breuklijnen', 37, 69.

⁵¹ De Haan, 'Breuklijnen', 61-67; deze ontwikkeling houdt verband met de veel bredere omslag waarin de herinnering aan het verleden zelf onderwerp van studie werd. Belangrijk hierin was de oprichting van het tijdschrift *Memory and History* in 1989. Zeer bekend is Jolande Withuis' boek over de uiteenlopende groepen van overlevenden van de concentratiekampen die in naoorlogs Nederland ieder voor zich een plek bevechten in het publieke domein. Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*, (Amsterdam: De Bezige Bij 2005).

De wetenschappelijke geschiedschrijving van Westerbork stakte echter na Herzberg, Presser en De Jong. Op enkele artikelen in (inter)nationale bundels na, is er nog geen wetenschappelijke monografie of synthetiserend werk over het kamp verschenen.⁵² Het is vooral de publieksgerichte geschiedschrijving die een vlucht nam vanaf het begin van de jaren tachtig, niet in de laatste plaats door het oprichten van een herinneringscentrum vlak bij de plek van het voormalig kamp in 1983. Nadat pas in 1970 een monument was opgericht voor

---

⁵² Er verscheen wel een proefschrift van een Australische verpleegkundige over 'caring practices' in Westerbork, dat echter veelal beschrijvend is en weinig analytisch, al besteedt ze wel specifiek aandacht aan kinderen en vrouwen in het kamp. Ook worden bronnen weinig systematisch, door elkaar gebruikt; Ellen Ben-Sefer, *In the Valley of the Shadow: Westerbork - a Context of Health*, PhD-thesis (Macquarie University, Division of Humanities, Department of European Languages 2002). Ze schreef ook een artikel over Westerbork en 'caring practices', Ellen Ben-Sefer, 'Gemilat Chesed and Moral Behavior at Westerbork. Lessons from the Past to Remember for the Future', in: John K. Roth (red.), *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocides*, vol. two 'Ethics and religion', (Basingstoke: Palgrave 2001) 36-54. Jacob Boas, geboren in Westerbork, schreef in 1985 een publieksgerichte geschiedenis van Westerbork die beter past in de traditie van het schrijven van overlevenden.. Het internationaal geïntendeerde boek is veeleer beschrijvend, niet geannoteerd en sluit aan bij de eerdere geschiedschrijving. Jacob Boas, *Boulevard des Misères; the Story of Transit Camp Westerbork*, (Hamden/Connecticut: Archon Books 1985). Benjamin Heyl schreef in 1998 *De vijf concentratiekampen in Nederland 1940-1945* dat ook vooral een beschrijving is zonder annotatie en wederom publieksgericht. Benjamin Heyl, *De vijf concentratiekampen in Nederland 1940-1945. Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork*, (Nieuwerkerk a/d IJssel: Service Post 1998). In 2003 verscheen *De trein* van historica Nanda van der Zee, eveneens gebaseerd op bestaande bronnen en geschiedschrijving, met veel aandacht voor de zogenaamde *Schreibtschmörder* Gemmeker, die zij vergelijkt met Eichmann. Nanda van der Zee, *De trein*, (Soesterberg: Aspekt 2003). Coenraad J.F. Stuldreher schreef in 1989 een artikel over de Nederlandse 'vergeten' kampen. Coenraad Stuldreher, 'Deutsche Konzentrationslager in den Niederlanden. Amersfoort, Westerbork, Herzogenbusch', in: *Dachauer Hefte. Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 5 (1989) 5, 141-174. Anna Hájková schreef 15 jaar later een gedetailleerd, beschrijvend artikel, ook gebaseerd op archiefmateriaal over kamp Westerbork. Anna Hájková, 'Das Polizeiliche Durchgangslager Westerbork', in: Wolfgang Benz, Barbara Distel (red.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940-1945*, *Geschichte der Konzentrationslager 1933-1945*, Band 5, (Berlijn: Metropol Verlag 2004), 217-249. Ook verschenen er af en toe artikelen over deelonderwerpen van het kamp, zoals de revue in Rebecca Rovit, 'Cultural Ghettoization and Theatre during the Holocaust; Performance as a Link to Community', in: *Holocaust and Genocide Studies*, 19 (2005) 3, 459-486. Naast deze artikelen wordt Westerbork ook opgenomen in overzichtswerken van de kampen en de jodenvervolgung zoals in Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, (Chicago: Quadrangle Books 1961), 376-378, over Westerbork, Leni Yahil, Ina Friedman, *The Holocaust: the Fate of European Jewry*, (New York: Oxford University Press 1990) 337-339, 392, 436-442 over Westerbork en Nederland, en, Duitstalig, Wolfgang Benz, Barbara Distel, (red.) *Der Ort des Terrors, Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, band 1 'Die Organisation des Terrors', (München: C.H. beck 2005) 16.

de slachtoffers, werd er in de jaren zeventig vanuit de ‘Werkgroep Westerbork’ gelobbyd voor meer aandacht voor het terrein en de geschiedenis ervan. Het kampterrein, dat achtereenvolgens had gediend als interneringskamp, militair kamp, opvang voor Indische Nederlanders en ten slotte als ‘Woonoord Schattenberg’ jarenlang als ‘thuis’ fungeerde voor Molukkers, kreeg toen al enige informatiebordjes. In de jaren tachtig begon het Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW), al enkele decennia onder leiding van historicus Dirk Mulder, werk te maken van een museale inrichting met herdenkingsfunctie.⁵³ Het herinneringscentrum richt zich op het grote publiek. De geschiedschrijving bestaat vooral uit het laten spreken van de overlevenden zelf, in onder andere thematische ‘cahiers’ en uitgaven van egodocumenten.⁵⁴ Het herinneringscentrum heeft daarnaast wisselende tentoonstellingen, gastsprekers worden regelmatig uitgenodigd en er is veel aandacht voor educatieve programma’s en projecten, waarbij de nadruk steeds vaker ook op de connectie met het heden wordt gelegd.

Daarnaast laten steeds meer voormalig kampingezetenen van het kamp hun stem horen, krijgen ook de káns hun stem te laten horen, in een vooral vanaf de jaren negentig groeiend aantal egodocumenten uit en over Westerbork.⁵⁵ Hoewel er in ieder decennium na de oorlog egodocumenten zijn gepubliceerd en nog meer privé geschreven, is er een duidelijke groei te zien na 1970 en vooral na 1990.⁵⁶ Deze historiografische perspectiefwisseling, één

---

⁵³ Zie: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/herinneringscentrum/museum/index.html#/index> voor de museale inrichting in het herinneringscentrum en <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/index.html#/index> voor de museale inrichting van het voormalig kampterrein.

⁵⁴ Inmiddels zijn al elf cahiers uitgekomen, met thema’s als ‘kinderen in het kamp’, ‘de revue’ en over het ziekenhuis. Ook is er de reeks ‘Getuigen’, waarin egodocumenten van Oud-Westerborkers worden gepubliceerd. Zie: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/webwinkel/index.html#/index>. Daarnaast participeert het centrum in publicaties van met name overlevenden. Directeur Dirk Mulder schreef al vele voorwoorden bij uitgegeven egodocumenten. Bijvoorbeeld bij Jaap Polak, Ina Soep, Ariane Zwiers (bezorging en vertaling) *Tussen de barakken... Liefdesbrieven in Westerbork en Bergen-Belsen*, (Laren: Verbum: 2006) 7-13.

⁵⁵ Hiervoor verwijst ik de lezer naar de uitgebreide bibliografische en biografische bronnenlijst achterin.

⁵⁶ Zie Bettine Siertsema, ‘Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten’, in: Rob van der Laarse, Frank van Vree, *De dynamiek van de herinnering, Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, (Amsterdam: Bert Bakker 2009) 106-128, 112-113, waar zij de piek in gepubliceerde – Nederlandse – Joodse memoires na 1991 ziet, al is er al groei vanaf 1960. Eenzelfde trend geldt voor de egodocumenten in dit onderzoek. Drie auteurs schreven in de jaren zestig, zeven in de jaren zeventig, achttien in de jaren tachtig, vierentwintig in de jaren negentig en twintig in de jaren tien van de 21e eeuw. Van drie auteurs is het precieze

van toenemende aandacht voor het perspectief van de slachtoffers, is ook in algemene geschiedenissen over de jodenvervolging zichtbaar.⁵⁷ Ten slotte worden de slachtoffers niet meer als vanzelfsprekend als één homogene groep opgevat, maar is er besef van allereerst verschillen in de Nederlands-joodse gemeenschap langs sociale scheidslijnen, en daarnaast verschillen veroorzaakt door de vervolging, zoals het onderscheid tussen Nederlandse en Duitse joden.⁵⁸

Ook internationaal is er een verschuiving van perspectief in zowel de wetenschappelijke geschiedschrijving over de vervolging en de oorlog, als in het publieke domein.⁵⁹ Zowel de herinnering aan de oorlog als de specifieke geschiedschrijving van de nazi-kampen en de vervolging zijn op een soortgelijke manier verlopen: van geschiedschrijving binnen ‘enge’ nationale kaders, naar een Europese (sterk beïnvloed door de Verenigde Staten)⁶⁰ herinneringscultuur waarin het dominante vertoog gericht is op een nationale representatie van slachtofferschap, zij het altijd met eigen nadrukken en verschillen.⁶¹ De vroegste geschiedschrijving van de vervolging vond, net als in Nederland, plaats door overlevenden zelf, met Raul Hilbergs *The Destruction of the European Jews* als

---

jaartal onbekend, maar zij schreven minstens vijftig jaar na de oorlog. Sommige auteurs schreven meerdere malen; beide keren zijn meegeteld.

⁵⁷ De Haan, ‘Breuklijnen’, 56-58.

⁵⁸ Ibid., 58.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Barbara Distel, ‘Das Zeugnis der Zurückgekehrten. Zur konfliktreichen Beziehung zwischen KZ-Überlebenden und Nachkriegsöffentlichkeit’, in: Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann, (red.), *Die Nationalsozialistischen Konzentrationslager –Entwicklung und Struktur*, Band 1, (Göttingen: Walstein Verlag 1998) 11-16.

⁶⁰ Zie Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 23, De Haan, *Na de ondergang*, 217-218. Vooral in de jaren tachtig leek zich er een ‘Amerikanisering van de Holocaust’ te voltrekken, waardoor de collectieve herinnering aan dit verleden aan een ‘Amerikaans’ stramien leek te moeten voldoen. Van Vree schrijft ook hoe ‘de Amerikaanse representatie van de *Endlösung* geleidelijk dominant geworden’ is. Frank van Vree, ‘Stemmen uit de duisternis Een kwart eeuw Fortunoff Video Archive’, in: *Karakter. Tijdschrift van wetenschap* 5 (2004).

⁶¹ Van Vree, Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, 9-11, over het Europese karakter van deze dynamiek van de herinnering, waarbij zij opmerken dat die herinneringen wel zijn ontwikkeld ‘binnen nationale kaders.’ Vergelijk Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context’, in: Rob van der Laarse, Frank van Vree, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, (Amsterdam: Bert Bakker 2009) 17-40. Vergelijk De Keizer, *Een open zenuw*.

wellicht het bekendste werk.⁶² De geschiedschrijving van de jodenvervolgung bleef lange tijd een zaak van vooral historici van joodse origine⁶³, Amerikaans en Israëliësch, waarbij zich een toenemende differentiatie en verdieping in allerlei deelonderwerpen voordeed, hoewel nieuwe synthetiserende werken als die van Friedländer ook verschenen. Aandacht voor het perspectief van de slachtoffers komt in Friedländers werk tot uiting, net als in Deborah Dwork's *Children with a Star* en *Holocaust: a History*, dat zij met Robert Jan van Pelt schreef.⁶⁴

Ook over de kampen in het algemeen werd in eerste instantie geschreven door overlevenden, zoals het bekende *Der SS-Staat* van Eugen Kogon.⁶⁵ De eerste, wetenschappelijke geschiedschrijving van de kampen was vooral gericht op een precieze beschrijving, een 'ontleding' als het ware van de kampen en de vervolging, zoals ook blijkt uit de titel van één van de belangrijkste werken, *Anatomie des SS-Staates*.⁶⁶ De achterliggende vraag was er één naar de structuur, opbouw en ontwikkelingsgeschiedenis van de Duitse

---

⁶² Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Zie Zoë Waxman, *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, (New York: Oxford University Press 2006) 97-98 voor enkele andere vroege werken over de jodenvervolgung.

⁶³ In de vroegste werken over het nazisme wordt maar weinig gewag gemaakt van de joodse catastrofe, schrijft Waxman. Waxman, *Writing the Holocaust*, 97. In de vroege internationale geschiedschrijving over de jodenvervolgung was er, veel meer dan in Nederland, een tweedeling tussen joden en niet-joden. De jodenvervolgung werd gezien als een joodse geschiedenis en zij werd nog niet geïntegreerd in de bredere context van de Tweede Wereldoorlog. Zie ook Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 302, 'De historici van het eerste uur waren vrijwel zonder uitzondering, ook in Nederland, Joden', alleen beschouwden de Nederlandse historici de jodenvervolgung wel als integraal onderdeel van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog, 303, zoals eerder dit hoofdstuk besproken is, 21.

⁶⁴ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, part 1: The Years of Persecution, 1933-1939* (London: Weidenfeld & Nicholson 1997) en *part 2: The Years of Extermination, 1939-1945*, (New York: Harper Collins 2007), Deborah Dwork, *Children with a Star. Jewish Youth in Nazi Europe*, (New Haven: Yale University Press 1991), Deborah Dwork, Robert Jan van Pelt, *Holocaust. A History*, (New York: W.W. Norton & Company 2002).

⁶⁵ Eugen Kogon, *Der SS-Staat: das System der Deutschen Konzentrationslager*, (Düsseldorf: Schwann 1946).

⁶⁶ Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates, band 2*, (München: Deutscher Taschen Verlag 1984; 1e druk 1965) 11: 'Es geht ihr [de historici EM] vor allem darum, die zeitlichen Phasen der Entwicklung, die Organisations- und Führungsstruktur der Konzentrationslager und ihre innerhalb der zwölf Jahre nationalsozialistischer Herrschaft stark veränderte und ausgeweitete Funktion, Größenordnung und Wirkung zu erfassen.'

kampen.⁶⁷ In de jaren tachtig kwam ook hier een nieuwe lichter geschiedschrijvers op, die verder gingen dan alleen een structurele beschrijving van de kampen en het vervolgingsapparaat. Het kampleven zelf kwam meer op de voorgrond, en vooral de verschillende kampingezetenen zelf – naast politieke gevangenen die na de oorlog vooral op de voorgrond waren getreden ook onder meer criminele en joodse gevangenen – waardoor men ook meer kennis kreeg over, bijvoorbeeld, de door Primo Levi aangeduide ‘grijze laag’ van geprivilegieerde gevangenen.⁶⁸ Overigens krijgen doorgangskampen in deze internationale geschiedschrijving weinig specifieke aandacht.⁶⁹ In Nederland heeft deze internationale geschiedschrijving met betrekking tot de kampen nog weinig navolging gekregen. Jules Schelvis’ *Vernietigingskamp Sobibor* en Geraldien von Frijtag Drabbe Künzels *Kamp Amersfoort* waren tot voor kort de enige kampstudies die in Nederland

---

⁶⁷ Andere historici die in navolging van Broszat over het systeem van de concentratiekampen gingen publiceren zijn: Olga Wormser-Migot, *Le système concentrationnaire Nazi (1933-1945)*, (Paris: presses universitaires de France 1968), Joseph Billig, *Les camps de concentration dans l’économie du Reich Hitlérien*, (Paris: Presse universitaires de France 1973) en een bundeling artikelen van *Das Münchner Institut für Zeitgeschichte*, Martin Broszat, Henning Timpke (red.), *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager*, reeks ‘Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte’, 21 (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1970).

⁶⁸ Zie Primo Levi, *De verdrinkenen en de geredden: essay*, (Amsterdam: Meulenhoff 1991; oorspronkelijk Italiaans 1986). Zie Karin Orth, ‘Gab es eine Lagergesellschaft? „Kriminelle” und politische Häftlinge im Konzentrationslager’, in: Norbert Frei, Sybille Steinbacher und Bernd C. Wagner, *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, ‘Darstellungen und Quellen zur Geschichte von Auschwitz’, deel 4, (München Institut für Zeitgeschichte: K.G. Saur 2000) 109-134, over verschillende gevangenen. Verschillende monografieën werden in deze tweede lichter geschiedschrijving gepubliceerd. Zie Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: eine politische Organisationsgeschichte*, (Hamburg: Hamburger Edition 1999), 14. Over Bergen Belsen: Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen: Vom “Aufenthaltslager” zum Konzentrationslager 1943-1945*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1986). Over Dachau: Hans Günther Richardi, *Schule der Gewalt: die Anfänge des Konzentrationslagers Dachau: 1933-34: ein dokumentarischer Bericht*, (München: Beck 1995), over Neuengamme: Hermann Kaienburg, *Das Konzentrationslager Neuengamme, 1938-1945.*, (Bonn: Dietz Taschenbuch 1997). Auschwitz heeft meerdere monografieën. Zie voor enkelen bijvoorbeeld het review essay van Peter Hayes, ‘Auschwitz, Capital of the Holocaust’, review essay over Waclaw Długoborski, Franciszek Piper (red.), *Auschwitz 1940-1945: Central Issues in the History of the Camp*, (Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum 2000) en Der Institut für Zeitgeschichte (red.), *Darstellungen und Quellen zur Geschichte von Auschwitz*, (München: De Gruyter Saur 2000) in: *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (2003) 2, 330-350. Ook bekend is Deborah Dwork, Robert Jan van Pelt, *Auschwitz. 1270 to Present*, (New Haven: Norton & Company 1996).

⁶⁹ Op Dworks eerder aangehaalde *Children with a Star* na, verscheen er alleen over Drancy een publicatie: Maurice Rajsfus, *Drancy: un camp de concentration très ordinaire*, (Paris: Le Cherche Midi 1996).

verschenen.⁷⁰ Recentelijk kwam daar het proefschrift van Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteit achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*, bij.⁷¹

2.3. PERSPECTIEVEN: HISTORIOGRAFIE

2.3.1. Mannen en vrouwen

De geschiedschrijving van de oorlog, en ook specifiek van de jodenvervolgung, was lang een geschiedenis over mannen door mannen. Zoals Jolande Withuis aanhaalt zijn lang ‘de ervaring en beleving van vrouwen in de Tweede Wereldoorlog aan het zicht onttrokken’.⁷² Herzberg en de Jong besteedden geen aparte aandacht aan vrouwen in hun onderzoek naar de jodenvervolgung, Presser schreef alleen een stukje over de *Frauendienst*.⁷³ Withuis schetst De Jongs magnum opus over de tweede wereldoorlog als een nationale geschiedschrijving waarin vrouwen ‘vooral zonder naam’ voorkomen, ‘Louter als de vriendin, verloofde of vrouw van wèl met naam en toenaam vermelde heren.’⁷⁴ Nu kunnen we het deze historici niet zonder meer kwalijk nemen dat zij geen aparte aandacht hebben besteed aan de eventuele verschillende ervaringen van mannen en vrouwen. Zij schreven als man in een tijd waarin nog

---

⁷⁰ Jules Schelvis schreef als overlevende van Sobibor en als zodanig valt deze studie wellicht eerder onder geschiedschrijving van overlevenden te plaatsen. Dat zijn beschrijvende en ontledende boek over het kamp zeker kan wedijveren met andere puur wetenschappelijke studies over de kampen, is een grote verdienste. Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor*, (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1994). Geraldien von Freitag Drabbe Künzel schreef *Kamp Amersfoort* in opdracht; geïnteresseerden, overlevenden en wetenschappers meenden een lacune te zien in de geschiedschrijving over het kamp en vroegen om een monografie. Het boek vormt de eerste neerslag van de omslag in het denken over de plaats van de Nederlandse concentratiekampen in het (inter)nationale onderzoek, waar Freitag Drabbe Künzel uitgebreid aandacht aan besteedt. Maar haar geschiedenis is bovenal een beschrijvende geschiedenis, waarin alle aspecten van het kamp chronologisch aan bod komen, doorvlochten met persoonlijke getuigenissen. Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, (Amsterdam: Mets & Schilt 2003).

⁷¹ Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*, proefschrift UvA, (Amsterdam: z.u. 2011).

⁷² Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche*, (Amsterdam/Meppel: Boom 1995) 161.

⁷³ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 349-350.

⁷⁴ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 169. De Jong richtte overigens wel een monument voor Koningin Wilhelmina op. De Jong, *Koninkrijk, deel twee*, 1-49. De Jongs koningsgezindheid zal hierin een belangrijke rol hebben gespeeld, ook kan Wilhelmina, met haar positie, niet als typerend worden beschouwd.

geen oog was voor sekse.⁷⁵ Niettemin liet Presser in *Ondergang* ook vele vrouwen aan het woord middels egodocumenten en interviews. Etty Hillesum nam bij alle drie een bijzondere plaats in met haar pregnante beschrijving van een transportnacht en dag in Westerbork. De geschiedschrijving over de oorlog werd dan wel door mannen gedomineerd, vrouwen begonnen al in en direct na de oorlog over hun persoonlijke belevenissen te vertellen en schrijven in dagboeken, brieven en memoires.⁷⁶

Pas vanaf de late jaren zeventig begon dit hegemoniale mannelijk vertoog scheuren te vertonen. De verandering en verschuiving in de geschiedschrijving van de oorlog naar een perspectief dat zowel mannen als vrouwen ging omvatten was onderdeel van de bredere, maatschappelijke verschuiving die zichtbaar werd in de tweede feministische golf.⁷⁷ Sekse werd steeds meer gezien als een sociale constructie. In de woorden van Withuis, sekse ‘doet geen uitspraken over hoe mannen of vrouwen zijn maar over hoe een bepaald fysiek verschil in een samenleving werkt als een sociaal onderscheid.’⁷⁸ Aan mannen en vrouwen werden (en worden) seksegerelateerde rollen en posities toegekend met daaraan verbonden bepaalde

---

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Herzberg, *Kroniek*, 268, ‘Behalve die gewone mensen, die helemaal niet weten hoe je zoiets doet, heeft iedereen, bij ieder transport, al een tijd van tevoren geprobeerd voor zichzelf en zijn [mijn nadruk EM] gezin te zorgen. Hij heeft zijn relaties opgezocht of gepoogd zich relaties te scheppen.’

⁷⁶ Anna Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust. Gender, Culture and Memory*, (Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan 2002) 38, en Sara R. Horowitz, ‘Holocaust Literature’, in *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, Jewish Women Archive. <http://jwa.org/encyclopedia/article/holocaust-literature>. Emmanuel Ringelblum was een witte raaf met zijn in het ghetto begonnen *Oneg Shabbat*-project, waarin hij gesproken getuigenissen van zowel mannen als vrouwen verzamelde. Over de joodse vrouw schreef Ringelblum de bekend geworden uitspraak: ‘The historian of the future will have to devote a fitting chapter to the role of the Jewish woman during the war. It is thanks to the courage and endurance of our women that thousands of families have been able to endure these bitter times.’ Uit *Notes from the Warsaw Ghetto*, geciteerd in Waxman, *Writing the Holocaust*, 122. Horowitz haalt hetzelfde citaat aan, iets anders geformuleerd, Sara R. Horowitz, ‘Gender, Genocide, and Jewish Memory’, in: *Prooftexts*, 20 (2000) 1-2, 158-190, 182.

⁷⁷ Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust*, 38, waar ze ook spreekt over de invloed van ‘women’s studies’, en de ‘popular social movements’ van de late jaren zestig, die zich bezig hielden met seksegelijkheid.

⁷⁸ Withuis, *De jurk van de cosmonaute*, 174. Sekse, net als ras of klasse, is een manier ‘to decode meaning and to understand the complex connections among various forms of human interaction’, in de woorden van historica Joan Scott. Joan W. Scott, ‘Gender: A Useful Category of Historical Analysis’, in: *The American Historical Review*, 91 (1986) 5, 1053-1070, 1067-1070. Haar artikel vormde de aanzet in de geschiedschrijving tot een serieuze, conceptuele en theoretische benadering van sekse als categorie van historische analyse en is tot op de dag van vandaag bepalend en zeer invloedrijk. Vergelijk de speciale editie over Scott’s nalatenschap van *The American Historical Review*, 113 (2008) 5.

seksegerelateerde verwachtingen.⁷⁹ Niet alleen slachtoffers kenden verschillende rollen en posities aan mannen en vrouwen toe. De nazi's maakten bewust gebruik van seksegebonden verwachtingen, aldus Ofer en Weitzman, om zo makkelijker de medewerking van de joden te verkrijgen.⁸⁰ Door bijvoorbeeld te beloven gezinnen zoveel mogelijk bij elkaar te houden – en dit ook in Westerbork zo veel mogelijk toe te laten – liet men de joden geloven dat seksegebonden tradities in ere zouden worden gehouden.⁸¹

De eerste geschiedenissen van vrouwen in de oorlog vloeiden direct uit de emancipatiebeweging voort en droegen vaak een feministisch stempel.⁸² Volgens deze (feministische) historici werden vrouwen door de Duitsers vanwege hun sekse anders benaderd dan mannen. Zij zouden fysiek kwetsbaarder zijn en zouden hierdoor dubbel benadeeld zijn, als jood *en* als vrouw, aldus sommige van deze historici. Tegelijkertijd konden vrouwen volgens hen beter met de ellende en de omstandigheden van de vervolging omgaan. Door de zogenaamde vrouwelijke vindingrijkheid – die zich uitte in specifiek 'vrouwelijke' vaardigheden op huishoudelijk en sociaal gebied – zouden vrouwen beter in staat zijn geweest

---

⁷⁹ Deze 'normatieve posities', vaak in de vorm van 'fixed binary oppositions', worden vaak als vaststaand beschouwd; de dominante normatieve positie wordt – zowel in de ogen van mannen als van vrouwen – als de enige mogelijke beschouwd. Zie Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', 1067-1070. "Man" and "woman" are at once empty and overflowing categories,' aldus Scott. 'Empty because they have no ultimate, transcendent meaning. Overflowing because even when they appear to be fixed, they still contain within them alternative, denied or suppressed definitions [of gender EM].' Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', 1074.

⁸⁰ Dalia Ofer, Leonore Weitzman, (red.), *Women in the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press 1998) 1.

⁸¹ Zoals bijvoorbeeld duidelijk wordt in het volgende verslag: 'Familien sind hier ziemlich glücklich und zufrieden', schrijft een anonieme Duits-Joodse vrouw in de oorlog. De reden daarvoor werd 'vielleicht auch räumlich dadurch begründet, dass die Baracken gemeinsam sind, eine Hälfte für Herren und die andere für Damen.' 'Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork', 5 pagina's, getypt, datum onbekend, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 1.

⁸² Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 182, Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy. Gender and the Holocaust*, London/Portland OR: Vallentine Mitchell 1998) 59, Reading, *The Social Inheritance*, 38-39. Voorbeelden van vroege geschiedschrijving over vrouwen in de oorlog in Nederland: Marjan Schwegman, *Het stille verzet. vrouwen in illegale organisaties, 1940-1945*, (Amsterdam: Sua 1980) en Carla Wijers, *Tussen aanpassing en verzet: vrouwen voor het voetlicht, 1929-1969*, (Culemborg: Uitgeverij Lemma 1989). Internationaal: Joan Ringelheim, 'The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust', in: *Simon Wiesenthal Center Annual* 1 (1984), 69-87. Bevindingen van de eerste conferentie exclusief gewijd aan vrouwen in de Holocaust werden gebundeld in Esther Katz, Joan Ringelheim (red.), *Proceedings of the Conference: Women Surviving: The Holocaust*, (New York: Institute for Research in History 1983).

het leven in de kampen draaglijk te maken en zodoende betere kansen op overleven hebben gehad.⁸³

Deze benadering deed de complexe werkelijkheid geen recht, en gaf tegenstanders van deze nieuwe geschiedschrijving munitie: het feministische ('anti-mannen') standpunt zou geen ruimte laten voor een 'eerlijke' geschiedenis van vrouwen. Een nog belangrijker bezwaar voor deze critici was dat onderzoek naar beleving van specifiek vrouwen (of mannen) afbreuk zou doen aan het feit dat het in de jodenvervolging allereerst ging om 'ras'. Een ongewenst resultaat zou kunnen zijn dat in dergelijke geschiedschrijving het lijden van mannen en vrouwen met elkaar zou worden vergeleken.⁸⁴

Het in acht nemen van sekse als medebepalende component betekent echter niet hetzelfde als het veronachtzamen van dat wat centraal stond in de Holocaust: de antisemitische nazi politiek en vernietiging.⁸⁵ De eerste 'feministische' geschiedenissen maakten plaats voor geschiedschrijving die de eigen eerdere aannames kritisch onder de loep gingen nemen en ook mannen (en mannelijkheid) tot onderwerp van onderzoek maakte. Een 'gendered history' van de Holocaust omvat beide seksen, mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn immers inherent relationele concepten.⁸⁶ Meer dan dertig jaar onderzoek naar vrouwen

---

⁸³ Zie Pascale Rachel Bos, 'Women and the Holocaust. Analyzing Gender Difference', in: Elizabeth R. Baern and Myrna Goldenberg (red.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, (Detroit: Wayne State University press 2003) 23-50, 26-27. Een laat voorbeeld van een dergelijke benadering van vrouwen is Brana Gurewitsch (red.), *Mothers, Sisters, Resisters. Oral Histories of Women who Survived the Holocaust*, (Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press 1998).

⁸⁴ Zie Waxman, *Writing the Holocaust*, 122-123 en Horowitz, 'Gender, Genocide, and Jewish Memory', 182. Over 'ras' als voornaamste onderscheid: Jolande Withuis, 'Vrouwen, sekse en oorlog. Een rondgang anno 1996 door de literatuur en de debatten aangaande de Tweede Wereldoorlog in Europa', in: *Icodo-info*, 13 (1996) 2, 76-81, 79. Vergelijk Horowitz, 'Gender, Genocide, and Jewish memory', 180-181, over deze kwestie van het vergelijken van het lijden. Holocaust literatuurwetenschapper Lawrence L. Langer is hier zeer op tegen en meent dat sekse-gerichte studies proberen een 'mythology of comparative endurance' in a 'landscape of universal destruction' te creëren. Zie Lawrence Langer, 'Gendered suffering? Women in Holocaust Testimonies', in: Dalio Ofer, Leone Weitzman (red.), *Women in the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press 1998) 351-364.

⁸⁵ Reading, *The Social Inheritance*, 14.

⁸⁶ Stephen R. Haynes, 'Ordinary Masculinity: Gender Analysis and Holocaust Scholarship', in: *The Journal of Men's Studies*, 10 (2002) 2, 143-163, 151 over de inherente relationele concepten. Vergelijk Reading, *The Social Inheritance*, vooral 51-77, Elizabeth R. Baer, Myrna Goldenberg (red.), *Experience and Expression. Women, the Nazis, and the Holocaust*, (Detroit: Wayne State University Press 2003) 13, en Gisela Bock, (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem*, (Frankfurt/New York: Vampus Verlag

(en mannen) in de Holocaust heeft inmiddels een rijke hoeveelheid materiaal opgeleverd.⁸⁷ De nadruk ligt op de ervaringen in concentratie- en vernietigingskampen; de specifieke omstandigheden in doorgangskampen zijn nog niet onderwerp van studie geweest. In Nederland is sekse als analytisch concept bovendien niet eerder gebruikt in onderzoek naar de jodenvervolgning. Daarmee vult dit onderzoek voor wat betreft de beleving van en herinnering aan Westerbork een lacune.

2.3.2. Kinderen

Net als het geval is bij vrouwen wordt ook aan kinderen pas relatief recent aandacht besteed als een aparte groep van oorlogsslachtoffers.⁸⁸ Dit heeft te maken met bredere maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de groeiende aandacht voor gemarginaliseerde groepen in de samenleving, die elk voor zich hun rechten gingen opeisen, en met de ontwikkelingen binnen de geschiedschrijving van (de herinnering aan) de jodenvervolgning,

---

2005),104, Baumel, *Double Jeopardy*, xiii, Horowitz, 'Gender, Genocide, and Jewish Memory', 177, en Sara R. Horowitz, 'Memory and Testimony of Women Survivors of Nazi Genocide', in: Judith R. Baskin, (red.), *Women of the World. Jewish Women and Jewish Writing*, (Detroit: Wayne State University Press 1994) 258-282, 266-267. Het nieuwe 'men's studies' gaat uit van het volgende: 'If women have been obscured from scholarly view by being relegated to the background of the western imagination, men have been distorted by being thrust into the foreground.' Harry Brod, 'The Case for Men's Studies', in: Harry Brod, *The Making of Masculinities: The New Men's Studies*, (Boston: Allen and Unwin 1987), 39-62. Zie ook Haynes, 'Ordinary Masculinity: Gender Analysis and Holocaust Scholarship.'

⁸⁷ Zie Withuis, 'Vrouwen, sekse en oorlog', 76-81 voor een historiografie tot 1996, en Hinke Piersma, 'Vrouwen en de Tweede Wereldoorlog. "Everything else is the same. But there are certain things that are different"', in: *Icodo-info*, 19 (2002) 1, 52-61, voor een bespreking van enkele internationale werken uit 2002, en Gisela Bock, 'Einführung', in: Bock, *Genozid und Geschlecht*, 7-22. Ook wordt onderzoek gedaan naar vrouwelijke daders, zoals in Kathrin Kompisch, *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus*, (Keulen: Böhlau 2008) en in Nederland door bijvoorbeeld Zonneke Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*, (Amsterdam: Balans 2007).

⁸⁸ 'What did the eleven percent tell themselves to explain the chaos, and how did they adjust to it while it was occurring and afterward? These are compelling questions, and for the past two decades we have seen increasing attention directed to them by historians, psychologists, and child survivors themselves.' In Susan Rubin Suleiman, 'The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust', in: *American Imago*, (59 (2002) 3, 277-295, 278. Vergelijk Steven Jaron, 'Autobiography and the Holocaust: An Examination of the Liminal Generation in France', in: *French Studies*, 56 (2002) 2, 207-219, 207, Boaz Cohen, 'The Children's Voice: Postwar Collection of Testimonies from Child Survivors of the Holocaust', in: *Holocaust and Genocide Studies*, 21 (2007) 1, 73-95, 91, Andrea Reiter, 'Kinds of Testimony: Children of the Holocaust', in: *Holocaust Studies*, special issue: 'Children of the Holocaust', 11 (2005) 2, 1-11, 2-3, Moore, *Victims and Survivors*, 12-13.

waarin het slachtofferschap steeds centraler kwam te staan. Volwassenen die als kind de oorlog hadden meegemaakt gingen zich vanaf de jaren zeventig steeds meer uitspreken over hun ervaringen. Ze beseften dat zij als kinderen de oorlog anders dan volwassenen hadden ondergaan en dit kwam onder meer tot uiting in de titels van hun memoires. *Between Two Worlds, Autobiography of a Child Survivor, Don't fence me in, An American Teenager in the Holocaust*, en *Scuds, a Jewish Teenage Refugee in Nazi-occupied Holland* zijn enkele voorbeelden.⁸⁹ Dat de nu wijd verbreide term 'child-survivor' (kindoverlevende) pas van recente datum is, getuigt volgens Susan Rubin Suleiman van een relatief late ontwikkeling van wat zij een 'generational consciousness,' noemt: het besef door het kindzijn verbonden te zijn in één generatie.⁹⁰ Er ontstonden georganiseerde groepen van kindoverlevenden, die elkaar – internationaal, nationaal en lokaal – geregeld ontmoetten. Oral history projecten met voormalige kinderen groeiden vanaf die tijd exponentieel. Ook begonnen voormalige kinderen hun herinneringen steeds vaker op papier te zetten.⁹¹ Hoewel Suleimans hypothese zeker aannemelijk is, is er ook een meer algemene verklaring mogelijk. Kindoverlevenden

---

⁸⁹ Gabriele Silten, *Between Two Worlds. Autobiography of a Child Survivor of the Holocaust*, (Santa Barbara: Fithian Press 1995), Barry Spanjaard, *Don't fence me in! An American Teenager in the Holocaust*, (Los Angeles: B&B Publishers 1981; oorspronkelijk geschreven in 1946), Hanna Kalter-Weiss, *Scuds. A Jewish Teenage Refugee in Nazi-Occupied Holland*, (Jerusalem: Devora Publishing 2006). Andere titels zijn: Suzanne Mehler-Whitely, *Appel is Forever. A Child's Memoir*, (Detroit: Wayne State University Press 1999) en ongepubliceerd: Ab Caransa, 'Kinderen in Westerbork', twee delen, 'Aandachtspunten', 1990, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, en Jacobus Valk, 'Westerbork mei 1943', 1985, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, Jacobus Valk, 'Concentratiekampkind 1940-1945. Vanbinnen huil ik nog steeds...', 1996, NIOD, Dagboeken en egodocumenten (244), inv.nr. 1383.

⁹⁰ Suleiman, 'The 1.5 Generation', 285-286, ook voetnoot 6 aldaar. De term werd eind jaren veertig al gebruikt door psychologen, maar kwam pas echt in zwang in de jaren zeventig. Vanaf dan gaan ook overlevenden de term gebruiken.

⁹¹ In Suleiman, 'The 1.5 Generation', 278 over de acties van en over kindoverlevenden. Vergelijk Judith S. Kestenberg, Ira Brenner (ed), *The Child Survivor of the Holocaust*, (Washington DC: American Psychiatric Press 1996) 198, over het gaan opschrijven van herinneringen. Enkele grote organisaties voor kindoverlevenden van de Holocaust zijn: World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust (WFJCSH), <http://www.wfjcs.org/>, The Hidden Child Foundation, speciaal gericht op ondergedoken kinderen, <http://www.adl.org/hidden/default.asp>. NAHOS: National Association of Jewish Child Holocaust Survivors, <http://shoahsurvivors.org/2009/02/20/nahos/> in de Verenigde Staten.

beginnen vaak met schrijven als de pensioenleeftijd nadert, op het moment dat de herinneringen plots weer even heftig als toen lijken terug te komen.⁹²

Volwassenen die terugblikken op hun kinderjaren geven vaak aan hoe zij in, en vooral direct na de oorlog, niet werden gehoord. ‘Te vaak wordt gedaan alsof een kind als kind de oorlog niet echt heeft “meegemaakt.” Alsof de spanningen en verschrikkingen aan hem niet zouden zijn besteed, omdat hij te jong was. Alsof kinderen geen kleine mensen zijn met kleine emoties, belevingen en rationalisaties,’ vertelt kindoverlevende Ed van Thijn hier over.⁹³ Kestenberg merkt in haar studie naar de psychische gevolgen van vervolging op dat ouders wellicht ook niet wilden geloven dat hun kinderen evenzeer als zij zelf geleden hadden. Het was makkelijker te geloven dat zij te jong waren geweest om te beseffen wat er gebeurde.⁹⁴

In Nederland leek kort na de oorlog inderdaad weinig aandacht te zijn voor het specifieke leed van kinderen. Ondanks het feit dat de psychiatrie en psychologie wel degelijk al – enige – kennis had geproduceerd over het effect van traumatische oorlogsgebeurtenissen op volwassenen en kinderen, werd deze kennis nog niet systematisch toegepast.⁹⁵ Een uitzondering hierop vormde psychiater Hans Keilson, die zich al vroeg met de problemen van joodse weeskinderen bezighield.⁹⁶ In Nederland was er een fel dispuut over de joodse weeskinderen en zij werden de inzet van grote belangenconflicten; wie zou voor hen moeten zorgen? Wat nog over was van de joodse gemeenschap vocht om de voogdij over deze kinderen die soms jarenlang in pleeggezinnen ondergedoken hadden gezeten. Er ontstond een langdurig conflict met de bureaus die door de overheid werden gesteund. Vooral de Anneke

---

⁹² Nicholas Stargardt, *Witnesses of War. Children's Lives under the Nazis*, (London: Pimlico 2006; eerste uitgave 2005) 3, 7. Dat de hoeveelheid herinneringen aan de jeugd rondom het zestigste jaar enorm toeneemt, wordt ook wel het *reminiscentie-effect* genoemd. Douwe Draaisma, *De heimweefabriek*, (Groningen: Historische Uitgeverij 2008) 75, en Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt: de geheimen van het geheugen*, (Amsterdam: Muntinga Pockets/Rainbow Paperbacks 2003; eerste uitgave Historische Uitgeverij 2001) 206-209, 229-232, 257-258. Zie voor uitgebreide uitleg, 94-95.

⁹³ Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Kinderen in kamp Westerbork*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hogghalen/ Assen: Van Gorcum 1994), “‘Alsof een kind de oorlog niet echt heeft meegemaakt...’ Een interview met Ed van Thijn”, 9.

⁹⁴ Kestenberg, Brenner (red.), *The Child Survivor of the Holocaust*, 198.

⁹⁵ Zie David Joël de Levita, ‘Oorlogskinderen toen en nu’, in: *Icodo-info*, 12 (1995) 3/4, 59-65, 62.

⁹⁶ Hans Keilson, *Sequentielle Traumatisierung. Deskriptiv-klinische und quantifizierend-statistische follow-up Untersuchung zum Schicksal der jüdischen Kriegswaisen in den Niederlanden*, (Gießen: Psychosozial Verlag 2001; oorspronkelijk proefschrift 1979).

Beekman-zaak deed veel stof opwaaien. De kinderen dolven in deze conflicten het onderspit.⁹⁷

Enige aandacht voor wat de oorlog voor kinderen had betekend, was er dus al vroeg, maar in een andere vorm dan het de laatste jaren gestalte heeft gekregen, en veel minder wijdverbreid. In ‘Kampkinderen, vroegwijs maar onontwikkeld’ van 28 juli 1945 in het verzetsblad *Paraat* werd een beeld geschetst van de kwalijke gevolgen van het kampleven voor de ontwikkeling van kinderen. ‘De invloed te bepalen van deze ongeordende, ongebonden levenssfeer op het zieleleven van het opgroeiende kind ligt ver buiten het bestek van dit artikel,’ geeft de auteur de omvang van het probleem aan.⁹⁸ Ook in de studie van Herzberg was er enige aandacht voor kinderen in de oorlog; hij legde de nadruk op het joodse onderwijs, maar probeerde ook inzichtelijk te maken wat de vervolging voor een kind dat dingen nog niet begreep zoals volwassenen, betekende.⁹⁹ In deze eerste jaren was de belangstelling van specifieke aard. Wat de kinderen was aangedaan fungeerde vaak als symbool van het allergrootste kwaad. Het ging niet om het concrete particuliere leed van het kind. Dat blijkt bijvoorbeeld uit hoe De Jong schrijft over het eerst transport uit Westerbork. Daar fungeert de beschrijving van de ‘weeskinderen’ die mee moesten vooral op symbolisch niveau: De Jong wil laten zien hoe onmenselijk Kampcommandant Dr. Deppner was, door te benadrukken dat hij bij onvoldoende aanmeldingen in Amsterdam dan maar de weeskinderen uit het kamp op transport zette. ‘Grote opwindning ontstond, Schols echtgenote smeekte Deppner de kinderen te ontzien; volgens haar antwoordde hij: ‘In Auschwitz zijn betere weeshuizen dan hier’.¹⁰⁰

---

⁹⁷ Moore, *Victims and Survivors*, 12-13, waar dit kort wordt uitgelegd, zie verder Elma Verhey, *Om het Joodse Kind*, (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 1991) over deze zaak, en recenter Elma Verhey, *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van de Joodse oorlogswezen*, (Amsterdam: De Bezige Bij 2002).

⁹⁸ ‘Kampkinderen, vroegwijs maar onontwikkeld’ van 28 juli 1945 in *Paraat*, Amsterdam, JHM, inv.nr. 00001490.

⁹⁹ Herzberg, *Kroniek*, 240-244. Ook Presser besteedde een korte paragraaf aan kinderen. Het is vooral een schets, waarin hij zich hard maakt voor een ‘klein boek’ over ‘het Joodse kind tijdens de oorlog’, al vraagt hij zich af wie daartoe in staat is. ‘Het moet door iemand gebeuren, die niet alleen het met effect geladen detail verwerken kan, maar ook, vooral ook het gewone, het platvoers-alledaagse.’ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 122-124, ‘Enkele kinderen.’

¹⁰⁰ De Jong, *Het koninkrijk, deel acht, deel twee*, 693-694. De Jong schreef geen apart stuk over kinderen. Ook bij Herzberg en Presser is deze symbolische dimensie in de beschrijving van de levens van kinderen in het kamp terug te vinden. Herzberg, *Kroniek*, 263, over een kind in een barak dat niet ophield met huilen en iedereen wakker hield, ‘Ze wilden wat slapen (...) en nu werden ze wakker gehouden door dat wat ze juist wilden

Historicus Nicholas Stargardt beschrijft hoe het lijden van de onschuldigen, kinderen en andere groepen, al vroeg (politiek) werd ingezet. Onschuldig lijden, zoals dat van kinderen, vormde het rauwe materiaal voor ‘morally uplifting tales of renewal’ in onder meer Israël en West-Duitsland.¹⁰¹ Vroege geschiedschrijving over kinderen in de oorlog, zoals ‘*Children of Europe*’ van Dorothy Macardie pas naadloos in deze traditie. Kenmerkend is de nadruk op heroïsche verzetsdaden om kinderen te redden. Daarbij wordt het lot van joodse kinderen op hetzelfde niveau als dat van andere kinderen geplaatst.¹⁰²

Terwijl er in Nederland vlak na de oorlog maar zeer weinig getuigenissen van kinderen zijn opgetekend en bewaard gebleven, was er in andere Europese landen wel aandacht voor egodocumenten van kinderen. Verschillende (joodse) instanties interviewden kinderen.¹⁰³ Deze getuigenissen werden door de historici vooral gebruikt om de (voor)oorlogse levens in herinnering te roepen en de jonge slachtoffers te herdenken. Ook hoopten zij middels de getuigenissen achter de aspiraties en idealen van de overgebleven joodse jeugd te komen om zo hun toekomst richting te helpen geven.¹⁰⁴

Welke plek neemt de al vroeg zo iconisch geworden Anne Frank in dit verhaal in? De populariteit voor dit tienermeisje in onderduik was al snel na publicatie van haar dagboek in 1947 een onomstotelijk feit, met vele vertalingen in de jaren vijftig en zelfs een film en

---

vergeten’, 276, over een transport: ‘Mannen en vrouwen worden, oud en jong, ziek of niet, samen met kinderen, met baby’s in een en dezelfde wagen gestuwd.’ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 377-378, over hoe de kinderen zich in ‘het beeld naar voren’ dringen, ‘(voor de hoeveelste maal al?)’, waarna hij kinderen in transporten beschrijft en net als De Jong het citaat van Deppner aanhaalt over de zogenaamde betere weeshuizen in Auschwitz. In de geschiedschrijving na Herzberg, Presser en De Jong was er ook niet altijd evenveel aandacht voor kinderen. Boas, *Boulevard des Misères*, 72-73, waar vooral de symbolische betekenis van het leed van kinderen in het kamp kort wordt beschreven. Nanda van der Zee besteedt geen aparte aandacht aan kinderen in Nanda van der Zee, Dirk Mulder, *Westerbork: het doorgangskamp en zijn commandant*, (Soesterberg: Aspekt 2006).

¹⁰¹ Stargardt, *Witnesses of War*, 8.

¹⁰² Dorothy Macardie, *Children of Europe. A Study of the Children of Liberated Countries: Their War-time Experience, their Reactions, and their Needs, with a Note on Germany*, (London: Victor Gollancz LTD. 1949).

¹⁰³ Zie Feliks Tych, e.a. (red.), *Kinder über die Holocaust. Frühe Zeugnisse 1944-1948*, (Berlin: Metropol Verlag 2008), Cohen, ‘The Children’s Voice.’

¹⁰⁴ Cohen, ‘The Children’s Voice’, 86, doelen die worden genoemd zijn de behoefte “to establish the psychological and physical state of the Jewish youth after living for a period of several years under the conditions of the Nazi regime”, as well as “to gather together information about the plans and aspiration of the Jewish youth, (...) in order to obtain informative material for the direction of our further educational work”.

toneelbewerking.¹⁰⁵ Deze aandacht functioneerde echter lange tijd op het zojuist beschreven symbolische niveau. Wat historicus Jan Romein op 3 april 1946 op de voorkant van *Het Parool* schrijft, onderstreept dit: ‘Voor mij is in dit schijnbaar onbetekende dagboek van een kind alle afzichtelijkheid van het fascisme belichaamd, méér dan in alle processtukken van Neurenberg bij elkaar’.¹⁰⁶ De vraag is hoeveel ‘kind’ of ‘puber’ Anne lange tijd eigenlijk mocht zijn. Dat er pas in de jaren tachtig een definitieve, volledige (ongecensureerde) uitgave van de dagboeken kwam, spreekt boekdelen.¹⁰⁷

Tegenwoordig staan – veelal joodse – kinderen daadwerkelijk *als kind* in de belangstelling. De andere en bijzondere leefwereld van het kind in de oorlog en de herinnering aan die leefwereld na de oorlog, worden beschreven, zoals in Eisenbergs *The Last Generation*, *Children in the Holocaust* en Dworks *Children with a Star*, *Jewish Youth in Nazi Europe*.¹⁰⁸ Waar eerst vooral de geschiedenis van joodse kinderen werd beschreven, is er recentelijk ook aandacht voor kinderen van daders en omstanders.¹⁰⁹ Het individuele perspectief, tot uiting komend in egodocumenten en interviews, overheerst.

---

¹⁰⁵ David Barnouw, *Het fenomeen Anne Frank*, (Amsterdam: Bert Bakker 2012). In Gerrold van der Stroom, *De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen*, gedeeltelijk vertaals uit het Engels: Krijn Peter Hesselink, (Amsterdam: de Prom 2003), wordt een mooi overzicht gegeven van de verschillende betekenissen die Anne Frank historisch, maatschappelijk en cultureel heeft. Zie ook voor de betekenis van Anne’s dagboek in de Holocaustliteratuur Dick van Galen-Last, Gerrold van der Stroom (red.), *Anne Frank and after. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective*, (Amsterdam: Amsterdam University Press 1996).

¹⁰⁶ Jan Romein, ‘Kinderstem’, in: *Het Parool*, 6 (1946) 378, 3 april.

¹⁰⁷ Annelies Marie Frank, *De dagboeken van Anne Frank*, samengesteld door David Barnouw, H.J.J. Hardy, (eerste druk ’s Gravenhage: Staatsuitgeverij; Amsterdam Bakker 1986; vernieuwde vijfde druk 2001). Ook dan pas wordt Anne naast andere kinderen en tieners gezet en besproken. Zoals in Jacob Boas, Patricia McKissack, *We are witnesses: Five Diaries of Teenagers who died in the Holocaust*, (New York: Scholastic Inc 1995), Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages: Young Writers Diaries of the Holocaust*, (New Haven: Yale University Press 2002), Inge Hansen-Schaberg, Wolfgang Benz (red.), *Als Kind vervolgt: Anne Frank und die Anderen*, (Berlin: Weidler Buchverlag 2004), Carol Ann Lee, *Anne Frank and Children of the Holocaust*, (New York: Penguin Books 2006) en Diane L. Wolf, *Beyond Anne Frank: Hidden Children and Postwar Families in Holland*, (Berkeley: University of California Press 2007).

¹⁰⁸ Azriel Eisenberg, *The Lost Generation. Children in the Holocaust*, (New York: The Pilgrim Press 1982), Deborah Dwork, *Children with a Star*, 1991. Ook over specifieke kind-gerelateerde aspecten wordt geschreven. George Eisen, *Children and Play in the Holocaust. Games among the Shadows*, (Amherst: University of Massachusetts Press 1988). Conferenties worden gewijd aan kinderen, zoals het ‘United States Holocaust Memorial Museum’ symposium ‘Children and the Holocaust’ uit 2004.

¹⁰⁹ Stargardt, *Witnesses of War*, 2006, en Lynn H. Nicholas, *Cruel World. The Children of Europe in the Nazi Web*, (New York: Alfred A. Knopf, Borzoi Books 2005).

Ook over de kinderen van Westerbork is veel geschreven. Het HCKW deed onderzoek dat resulteerde in verschillende tentoonstellingen, boeken en een collectie met vele brieven en verslagen van voormalige kinderen.¹¹⁰ Veel publicaties bevatten herinneringen van kindoverlevenden. Ook worden groepen van kinderen eruit gelicht, zoals de 50 naamloze weeskinderen die bekend kwamen te staan als de *Onbekende kinderen*.¹¹¹ Historica Deborah Dwork wijdde een hoofdstuk aan kinderen in doorgangskampen, waaronder Westerbork.¹¹² De kennis is wel van eenzijdige aard; vaak gaat het om publiëksboeken die vooral beschrijvingen geven van het (kamp)leven van kinderen. Er is weinig analyse of reflectie op de aard van de bronnen.¹¹³ Contemporaine bronnen worden weinig gebruikt en veel van de publicaties zijn inmiddels verouderd. Nieuwe bronnen, zoals de brieven uit dit onderzoek, zijn nog niet eerder systematisch in historisch onderzoek gebruikt. De geschiedenis van de kinderen van Westerbork zoals die tot nu toe is verteld, is te veel een geschiedenis ofwel van de volwassen kindoverlevenden van Westerbork, ofwel een geschiedenis waarin hun eigen stem ontbreekt. Daarin brengt dit onderzoek verandering.

---

¹¹⁰ Mulder, Prinsen, *Kinderen in kamp Westerbork*, 1994, een cahier met persoonlijke verhalen over kinderen in Westerbork. Voor verslagen, zie bronnenlijst. Ook is het herinneringscentrum heel actief voor de jongere generaties. In samenwerking met jeugboekenauteur Martine Letterie verschenen bijvoorbeeld Martine Letterie, *Scherven in de nacht*, (Amsterdam: Leopold 2009), waarin het verhaal van vluchteling Manfred Schwarz losjes wordt naverteld en Letterie, *Groeten van Leo, een kind uit kamp Westerbork*, (Amsterdam: Leopold 2013), over de achtjarige Leo Meijer die in het doorgangskamp was geïnterneerd en briefjes schreef. In 2003 was er een tentoonstelling speciaal voor kinderen over kinderen en verscheen het volgende boek: Harm van der Veen, m.m.v. Guido Abuys en Dirk Mulder, met illustraties van Geert Schreuder, *Opgepakt. Verhalen van kinderen in kamp Westerbork*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork / Veendam 2003). Ook geeft het HCKW speciale lespakketten uit voor scholen. Zoals de serie ‘Platen en verhalen’, met daarin verhalen over kinderen in Westerbork. Zie: <http://www.kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/kamp-westerbork-in-de-klas/platen-en-verhalen-verhalen-van-kinderen-in-kamp-westerbork/index.html#/index> Verscheidene overlevenden verzorgen gastlessen, ‘Een ooggetuige in de klas.’ www.kampwesterbork.nl/nl/onderwijs/voortgezet-onderwijs/een-ooggetuige-in-de-klas/index.html#/index

¹¹¹ Daphne Meijer, *Onbekende kinderen: de laatste trein uit Westerbork*, (Amsterdam: Mets & Schilt 2001).

¹¹² Dwork, *Children with a Star*, Hoofdstuk 4 ‘Transit camps’, 113-155. Ellen Ben-Sefer besteedde specifieke aandacht aan het lot van kinderen in haar eerder genoemde proefschrift *In the Valley of the Shadow Westerbork*.

¹¹³ Alleen Dwork geeft een uitgebreide verantwoording van haar brongebruik, i.e. oral history, maar haar hoofdstuk over doorgangskampen is bijna geheel gebaseerd op een klein aantal interviews met voormalige kinderen uit het kamp. Ze haalt daarin uitspraken over Westerbork en andere kampen geregeld door elkaar. Haar definitie van doorgangskamp is mijns inziens ook te breed. Kampen die heel verschillend zijn, zoals Westerbork en Bergen Belsen, worden ten onrechte naast elkaar gezet als vergelijkbaar.

2.3.3. *Slachtoffers, daders en omstanders*

Sinds Raul Hilberg in 1992 zijn boek *Perpetrators, Victims, Bystanders, the Jewish Catastrophe, 1933-1945* publiceerde, is de driedeling in daders, slachtoffers en omstanders zowel in het publieke debat als in de wetenschappelijke gemeenschap gemeengoed geworden.¹¹⁴ Ook in Nederland is deze driedeling één van de belangrijkste analytische instrumenten van de tegenwoordige geschiedschrijving over de jodenvervolgung; in zijn historiografisch overzichtsartikel uit 2010 bespreekt Ido de Haan deze geschiedschrijving geheel aan de hand van de driedeling.¹¹⁵ Historici Cesarani en Levine laten goed zien hoe zeer deze ordening ook het collectief bewustzijn is gaan bepalen. Minder dan tien jaar na Hilbergs boek articuleerde historica Deborah Lipstadt ‘the received wisdom’ dat bepaalde groepen altijd al als omstanders werden beschouwd.¹¹⁶

Kort na de oorlog was er nog geen sprake van dit onderscheid in daders, omstanders en slachtoffers. Historicus Johannes Houwink ten Cate schrijft hoe de kring van daders aanvankelijk als relatief klein werd beschouwd en constateert dat er vooral sprake was van identificatie met de slachtoffers.¹¹⁷ Er was nog geen ruimte voor een aparte groep van omstanders in deze tweedeling. De vraag hoe ‘omstanders’-groepen – de term omstanders moest nog worden uitgevonden – hebben gereageerd (of juist niet) op de vervolging van de joden, werd bijna niet aan de orde gesteld in de eerste twee decennia na de oorlog, zo schrijven ook Cesarani en Levine.¹¹⁸ Hoewel er in de vroege Nederlandse geschiedschrijving wel enige aandacht was voor omstandergroepen – zowel Presser als de Jong schrijven over de nalatigheid van bijvoorbeeld het Rode Kruis, het uitblijven van bombardementen op de spoorlijn, en in het algemeen over de afwachtende houding van de Nederlandse bevolking,

---

¹¹⁴ Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, (New York: Aaron Asher Books 1992). De term ‘bystander’ was in 1987 ook al aangehaald door historicus Michael Marrus, die de term gebruikte voor zijn bespreking van de geallieerden, de neutrale staten, het Vaticaan en de Joden van de zogenaamde vrije wereld. Michael R. Marrus, *The Holocaust in History*, (Hannover NH: Penguin 1987).

¹¹⁵ De Haan, ‘Breuklijnen’, 39-40.

¹¹⁶ David Cesarani, Paul A. Levine, ‘Introduction’, in : *The Journal of Holocaust Education*, special issue ‘Bystanders to the Holocaust : a re-evaluation’, 9 (2000) 2/3, 1-28, 2.

¹¹⁷ Johannes Houwink ten Cate, ‘The Enlargement of the Circle of Perpetrators’, in: *Jewish Political Studies Review*, 20 (2008) 3/4, 51-72, 51-52.

¹¹⁸ Cesarani, Levine, ‘Introduction’, 4.

daarnaast verscheen in 1960 ook een RIOD-studie over de rol van de Nederlandse Spoorwegen – lag daar niet het zwaartepunt.¹¹⁹

Vanaf Eichmanns rechtzaak kwam hier verandering in. Toen bleek voor het eerst hoezeer de roep om hulp vanuit Europa grotendeels onbeantwoord was gebleven.¹²⁰ Zeker na de val van de muur, toen allerlei archieven opeens werden opengesteld, bleek hoe de vervolging niet had kunnen plaatsvinden zonder de grootschalige medewerking op verschillende niveaus, van plaatselijke bureaucraten, joodse en niet-joodse leiders en van andere niet-joden.¹²¹ Omstanders bleken een centrale rol te hebben gespeeld in de vervolging. Het nalaten van actie stelde de vervolgers immers in staat te doen wat ze wilden doen.¹²² In Nederland leidden deze nieuwe denkbeelden in het publieke debat veelal tot verhitte discussies, onder andere over wat is bekend komen te staan als de ‘Nederlandse paradox’: dat in een – zo meende men – tolerant land als Nederland relatief veel joden waren weggevoerd

---

¹¹⁹ De Jong, *Het koninkrijk, deel acht, deel twee*, over Rode Kruis 906-912, over bombardementen, 913-914. Presser, *Ondergang, deel twee*, 370-371 over Nationale Spoorwegen. Ook wijdt hij een apart hoofdstukje aan ‘Joden en andere Nederlanders’, waarin de kwestie van de omstanders in het algemeen in Nederland aan bod komt, 125-133, A.J.C. Rüter, *Rijden en Staken, de Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*, (’s Gravenhage: Nijhof 1960).

¹²⁰ Cesarani, Levine, ‘Introduction’, 5-6. Hier beschrijven zij ook de eerste publicaties over bijvoorbeeld de houding van het Vaticaan en de VS. Deze verandering is niet los te zien van de grotere verandering met betrekking tot de (herinnering aan) de oorlog, zoals beschreven in de paragraaf ‘Westerbork: oorlog, jodenvervolging en herinnering.’ Onderzoek naar omstandergedrag ontwikkelde zich ook los van de oorlog. In de late jaren zestig gaat de psychologie zich ermee bezighouden, vooral naar aanleiding van de beruchte ‘Kitty Genovese’ zaak. Een jonge vrouw werd overvallen en vermoord, terwijl ze aan diverse omstanders hulp vroeg. Veel van het onderzoek naar omstanders in de Holocaust maakt gebruik van de inzichten die in het onderzoek naar deze zaak zijn opgedaan. Zie Dennis T. Kahn, ‘Bystander Intervention and Norm Shifting: A Social Psychological Research Overview’, (z.p.: z.u. 2010) 1-47, 7.

¹²¹ Houwink ten Cate, ‘The Enlargement of the Circle of Perpetrators’, 53, gedeeltelijk geparafraseerd. Dit resulteerde in een aantal boeken over het relatieve belang van de ‘gewone man’, waarvan Christopher Brownings, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, (New York: Harper Collins 1992), de meest bekende en invloedrijke is. Vergelijk Cesarani, Levine, ‘Introduction’, 9-12, over de ‘Nazi Gold Issue’, die de discutabele rol van banken in de oorlog aan het licht bracht.

¹²² ‘In a unique fashion, however, the figure of the bystander is central to what happened in the Shoah.’ (...) ‘Yet many people hold bystanders as accountable as the perpetrators for what happened; they believe that Auschwitz is what happens when good people choose to do nothing.’ Victoria Barnett, *Bystanders, Conscience and Complicity during the Holocaust*, (London: Greenwood Press 1999) xiv.

en vermoord.¹²³ Omstanders, i.e. de Nederlandse niet-joodse bevolking, werd steeds meer aansprakelijkheid toegeschoven, bijvoorbeeld in Chris van der Heijdens *Grijs Verleden*, waarin van de Nederlanders een volk werd gemaakt dat vooral ‘doormodderde’ tijdens de bezetting, geen echte helden kende, zij het ook weinig echte collaborateurs.¹²⁴ In het wetenschappelijk onderzoek staat sindsdien het ‘sociale netwerk’ van de vervolging centraal, zonder (meteen) tot waardeoordelen over te gaan, zeker nu is gebleken dat het beleid van de

---

¹²³ Zie De Haan, ‘Breuklijnen’, 33. De term werd in 1996 geïntroduceerd door sociale wetenschappers Wout Ultee en Henk Flap, maar het verschijnsel werd al door Blom in 1987 geconstateerd. Wouter Cornelis Ultee, Henrik Derk Flap, ‘De Nederlandse paradox. Waarom overleefden zoveel Nederlandse Joden de Tweede Wereldoorlog niet?’, in: Harry Ganzeboom, Siegwart Lindenberg, (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*, (Amsterdam: Thesis Publishers 1996) 185-197, 188, en Hans Blom, ‘De vervolging van de Joden in internationaal vergelijkend perspectief,’ in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, (Den Haag/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar Universitair 1989) 134-150, 134, 148-149, conclusies, waar hij de term ‘paradox’ laat vallen, 149, doelend op de samenhang tussen de ‘relatief grote kwetsbaarheid van de joodse bevolkingsgroep tijdens de bezetting’ [de hoge deportatiecijfers EM] en ‘de relatief gunstige en daardoor quasi-veilige positie van de joden in Nederland voor de oorlog.’ Vergelijk: Pim Griffioen, Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam: Boom Onderwijs 2011). Historici Griffioen en Zeller maakten indruk met hun grootschalige internationaal vergelijkende studie over de jodenvervolging. Zij verklaren de ‘Nederlandse paradox’ vooral uit het feit dat in Nederland de ‘handelingsvrijheid’ van de betrokken Duitse instanties bij de wijze waarop de deportaties werden uitgevoerd groter was dan in de andere landen, 454-455. ‘In Nederland was al in de loop van 1941 en begin 1942 de jodenvervolging (...) feitelijk aan zowel het rijkscommissariaat als de nationale overheid onttrokken en grotendeels verschoven naar Duitse politie-instanties op lokaal niveau, waardoor deze in staat waren effectieve methoden toe te passen. Hierdoor konden zij de deportaties vrijwel onafgebroken op gang houden en zelfs het tempo verhogen in de maanden dat in Frankrijk en België stagnatie optrad.’ Nederland had immers geen militair bestuur, zoals in België en Frankrijk het geval was, maar een civiel Duits bestuur met ideologisch gedreven leiders. Op die manier maakte de nazi-ideologie feitelijk direct deel uit van de bezettingstructuur in Nederland, 107-108. Zowel deze handelingsvrijheid als de vrijwel onbeperkte zeggenschap van de Duitse politie over de organisatie en uitvoering van de deportaties, liggen aan de basis van het hoge aantal slachtoffers in Nederland, 1027. Daarnaast kwam in Nederland de onderduik en het verzet in zijn algemeen pas goed op gang toen de meeste joden al waren gedeporteerd, 567, 1027-1028. Ook noemen Griffioen en Zeller de rol van de Joodse Raad (JR) die bij de deportaties actief werd betrokken, 385, en de reacties van de joodse Nederlanders die ook werden beïnvloed door de ‘geïntegreerde achtergrond van de joodse bevolking in Nederland’, 1028. Het doel van de JR was mensen te beschermen, maar zijn betrokkenheid had eigenlijk tot gevolg dat de deportaties sneller en ‘soepel’ verliepen.

¹²⁴ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001). Blom gebruikte de term ‘doormodderscenario’ over Van der Heijden’s centrale these. Blom, ‘In de ban van goed en fout, een kwart eeuw later’, 160.

Duitse bezetter niet zo eenvormig en doelgericht was als eerder gedacht.¹²⁵ De laatste jaren lijkt er echter sprake van een kentering in het wetenschappelijk, maar ook publiek debat. Er wordt steeds meer voor een herwaardering van de ‘echte helden’ van de oorlog gepleit, of in ieder geval voor heldendom als object van onderzoek.¹²⁶ Hoewel het publieke debat veel polemischer verloopt in deze kwesties dan het meer genuanceerde wetenschappelijke debat – ondanks felle kritiek op *Grijs Verleden* en recentelijk op *Wij wisten niets van hun lot* over wat ‘gewone mensen’ wisten van de jodenvervolging¹²⁷ – is de verschuiving in het onderzoek onmiskenbaar.

---

¹²⁵ De Haan, ‘Breuklijnen’, 46-56, waar hij verschillende studies bespreekt die over ‘omstanders’ zijn geschreven, onder meer over het openbaar bestuur, justitie, politie, het bedrijfsleven, de kerken, redders van Joden en de stemming onder de niet-Joodse bevolking.

¹²⁶ Zie dubbelinterview met Marjan Schwegman en Jolande Withuis, *Historisch Nieuwsblad*, 8 (2009). Jolande Withuis publiceerde in 2008 haar inmiddels meermalen bekroonde biografie van verzetsheld Pim Boellaard. Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001) Het leven van een verzetsheld*, (Amsterdam: De Bezige Bij 2008). Marjan Schwegman, NIOD-directeur, pleitte vooral voor heldendom als object van historisch onderzoek. Historicus Rudolf Dekker gaat in zijn boek *Meer verleden dan toekomst* in tegen het consensusmodel van de Nederlandse geschiedenis, waaronder de geschiedschrijving van de bezetting ook zou vallen; die kent immers geen helden en schurken meer, maar slechts bange Nederlanders. Rudolf Dekker, *Een geschiedenis van verdwijnend Nederland*, 2008. Ook brak Jolande Withuis bij de aftrap van de Maand van de Geschiedenis, oktober 2012, een genuanceerde lans voor goed en fout. Jolande Withuis, ‘Goed en fout bestaan wel degelijk’, in: *De Volkskrant*, katern ‘Vonk’, (zaterdag 29 september, 2012), ‘Als ergens goed en fout bestonden, was het in de Tweede Wereldoorlog.’ In ditzelfde katern pleitte Ruther Bregman, ‘Historici, durf lessen te trekken!’, algemener voor het trekken van lessen uit de geschiedenis en zette Martin Sommer, ‘De held moet weer terug’ helden terug op hun voetstuk.

¹²⁷ Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, *Gewone Nederlanders en de Holocaust*, (Amsterdam: Boom 2012). Goed besproken in de kranten, (een lovende recensie door Robin Te Slaa, ‘Wat Joden te wachten stond wist niemand’, in: *De Volkskrant*, (26 mei 2012), Michel Krielaars, ‘Hoera voor de Gaulle. Nuances uit 164 dagboeken’, in: *NRC Next* (26 oktober 2012) schrijft dat het boek ‘uitblinkt in zijn wetenschappelijke aanpak van een omstreden kwestie.’ Ido de Haan, ‘Angst dicteerde jood en niet-jood’, in: *NRC Handelsblad*, (4 mei 2012) laat zijn oordeel in het midden.) en winnaar van de Libris Geschiedenisprijs 2012 werd *Wij weten niets van hun lot* onderwerp van een hevige discussie (in de *Groene Amsterdammer*) tussen verschillende vakgenoten, onder wie Evelien Gans, Remco Ensel, Guus Meershoek en de egodocumentenhistorici Rudolf Dekker en Arianne Baggerma. Volgens Gans en Ensel is Van der Booms *Wij weten niets van hun lot* een voorbeeld van de ‘trend van nivelleren, van bestaande verschillen verkleinen in positie, gevoelens en motieven tussen daders, omstanders en slachtoffers.’ Van der Boom zou in zijn boek ‘de mythe van de schuldige omstander’ willen weerleggen door aan te tonen dat de ‘gewone Nederlander’ niet wist van een bij voorbaat vaststaande massale vernietiging. Met dit laatste zijn Gans en Ensel het eens: harde bewijzen en dus expliciete zekerheid ontbraken. Waar ze tegen strijden is Van der Booms – in hun ogen – rigide opvatting over ‘kennis’ en

De geschiedschrijving over de daders en omstanders van Westerbork verliep grotendeels langs dezelfde lijnen. Herzberg, Presser en De Jong legden de nadruk op het geringe aantal ‘echte’ daders in het kamp en op de medeplichtigheid van sommige van de kampingezetenen. Niettemin werd door hen wel nadrukkelijk uitgelegd hoe dit ‘systeem’ van de Duitse bezetter werkte. De Duitsers in het kamp – daders, of in ieder geval medeplichtigen – werden beschreven vanuit de gedachte dat er sprake was van een vooropgezet plan van de bezetter.¹²⁸ Kampcommandant A.K. Gemmeker kreeg van hen een beslissende rol toebedeeld, en werd uitgebreid besproken.¹²⁹ Over de Nederlandse marechaussees in Westerbork werd door Herzberg, Presser en De Jong heel verschillend geschreven. De Jong meende dat het veelzeggend was dat de bewaking in handen was van marechaussees, en niet (meer) van het *SS-Wachbatallion* dat eerst zorg droeg voor de bewaking in het kamp. Het rouleringsstelsel van iedere twee maanden een nieuw detachement moest ervoor zorgen dat er geen relaties werden aangeknoopt tussen marechaussees en gevangenen. Hoewel De Jong aangeeft dat er

---

‘weten’; zoals ook in dit boek zal worden geïllustreerd bestaan er vele vormen van ‘weten.’ Verdringing kon naast zekere kennis staan, zelfs al was dit kennis omgeven door twijfels. In zijn betoog over ‘kennis’ van de vervolging zou hij joden en niet-joden ten onrechte naast elkaar zetten, aldus Ensel en Gans. Daarnaast trekken ze, en hier hebben zij vooral een punt, van leer tegen Van der Booms gevolgtrekking dat als ‘gewone Nederlanders’, joden en niet-joden, hadden geweten wat er zou plaatsvinden zij ook adequater zouden hebben gehandeld. ‘Dit is een onverdedigbare vorm van geschiedschrijving volgens de lijn ‘wat zou er gebeurd zijn indien...’ Remco Ensel, Evelien Gans, ‘Wij weten iets van hun lot. Nivellering in de geschiedschrijving’, in: *De Groene Amsterdammer*, 136 (2012) 50, 12 december 2012, en ‘Wij weten iets van hun lot I’, in: *De Groene Amsterdammer*, 137 (2013) 6, 6 februari 2013. Historici Meershoek, Baggerman en Dekker vielen Gans en Ensel bij in hun bijdragen. De eerste op inhoudelijk niveau. ‘Wat het betoog ook ongrijpbaar maakt, is de overtrokken betekenis die wordt toegekend aan het ontbreken van zekere kennis voor het gedrag van mensen. (...) Hij wil niet weten dat mensen op basis van veel minder zekere kennis al de juiste conclusie konden trekken en in actie konden komen.’ Guus Meershoek, ‘Een aangekondigde massamoord. Wat wisten Nederlanders van de jodenvervolg?’ in: *De Groene Amsterdammer*, 137 (2013) 5, 30 januari 2013. Baggerman en Dekker op het niveau van de bron, namelijk dagboeken en Van der Booms gebruik hiervan. ‘In ons artikel - en meer nog in andere publicaties – hebben wij laten zien dat dagboeken nooit rechtstreeks inzicht geven in de gedachten van de schrijvers, maar die opvatting heeft Van der Boom in zijn boek terzijde geschoven. Hij heeft bewust voor ééndimensionale rechtlijnigheid gekozen.’ Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, ‘Egodocument als bron’, in: *De Groene Amsterdammer*, 24 januari 2013, <http://www.groene.nl/commentaar/2013-01-24/egodocument-als-bron>

¹²⁸ Zo schrijft De Jong dat de bezetter er al in een vroeg stadium op vertrouwde een aantal Duitse Joden bereid te vinden in ruil voor privileges het werk te doen in Westerbork. De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 689-690, geparafraseerd.

¹²⁹ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 698-700 over Gemmeker, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 327-332 over Gemmeker, Herzberg, *Kroniek*, 265-266.

ook ‘fouten’ en ‘dienstkloppers’ bij zaten, volgt hij Mechanicus die schreef dat het grootste gedeelte ‘goedgezind en mild’ was.¹³⁰ Presser was kritischer. Hoewel hij uit enkele ‘spaarzame bronnen’ afleidt ‘dat velen hunner deze dienst niet alleszins prettig vonden’, zouden zij troost geput hebben uit de ‘hun ten deel vallende verzorging.’ Hiermee doelde Presser op de overgeleverde menu’s voor het Heidelager.¹³¹ Omstanders in Westerbork kwamen bij Herzberg nog niet aan bod, in Presser en De Jongs werk werden deze wel degelijk kritisch besproken. ‘Wij hebben hiervóór al gewezen en zullen hierna nog wijzen op de betrekkelijke geringe hulp, die Westerbork van buiten kreeg,’ schrijft Presser alvorens deze ‘geringe hulp’ te bespreken.¹³² Het kleine aantal ontsnappingen, en de vele verbindingen van het kamp met de directe omgeving kwamen aan bod.¹³³

In de geschiedschrijving na Herzberg, Presser en De Jong bleef het algemene beeld van een klein groepje daders en een invloedrijke kampcommandant in een omgeving die niet erg ontvankelijk was voor wat er gebeurde, overeind. Wel kwam er meer oog voor het (vooral in het begin) weinig gestuurde, soms zelfs toevallige karakter van de Duitse organisatie van het kamp. Ook was er meer aandacht voor de (motieven en karakters van) daders en omstanders, naast de slachtoffers. In meer populaire geschiedschrijving gaf het vaak als raadselachtig omschreven karakter van Gemmeker nog steeds aanleiding tot lange uitweidingen.¹³⁴ Aandacht voor de beleving, motieven en karakters van de daders en omstanders zelf, kwamen tot uiting in bijvoorbeeld publicaties van het HCKW. Het herinneringscentrum was ook actief in het verwerven van allerlei documentatie over en van omstanders en daders.¹³⁵ In *Een gat in het prikkeldraad*, door het HCKW uitgegeven, worden de marechaussees besproken in het hoofdstukje ‘Omstanders en betrokkenen.’¹³⁶ Waar ze nu deel van maakten, omstanders of betrokkenen, lijkt aan de lezer zelf te worden overgelaten.

---

¹³⁰ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, tweede deel*, 701.

¹³¹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 326.

¹³² *Ibid*, 360.

¹³³ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 360-363 over ontvluchtelingen en hulp van buiten, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 690 over de bouw van barakken bijvoorbeeld.

¹³⁴ Boas, *Boulevard des Misères*, over Gemmeker 13-32, Van der Zee, *De trein*, over Gemmeker 49-55, 79-109.

¹³⁵ Guido Abuys, Dirk Mulder (red.), *Een gat in het prikkeldraad. Kamp Westerbork – ontsnappingen en verzet*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hogghalen/Assen: Van Gorcum 2003), ‘Omstanders en betrokkenen’, 69-83.

¹³⁶ Abuys, Mulder, *Een gat in het prikkeldraad*, 69-82.

Wat de wetenschappelijke geschiedschrijving aangaat, bleven de daders en de omstanders van Westerbork echter onderbelicht.¹³⁷ Daar brengt dit boek verandering in.

In hoofdstuk vier zal de driedeling in daders, slachtoffers en omstanders als uitgangspunt worden genomen. Deze is niet statisch. De driedeling is vooral een analytisch instrument dat ordening probeert aan te brengen in de veelvormige historische werkelijkheid. Historici zijn zich hier van bewust. In de wetenschappelijke literatuur doemt geen monolithisch beeld op van ‘de’ omstander of ‘de’ dader, evenmin van ‘het’ slachtoffer.¹³⁸ Er wordt bijvoorbeeld steeds meer onderscheid gemaakt in verschillende typen van omstandergedrag. Daders worden niet op één hoop gegooid. De historicus Houwink ten Cate pleit bijvoorbeeld voor een preciezer typering van de als maar groeiende dadergroep in de oorlog.¹³⁹ Ook is er besef van een bepaalde ‘vaagheid en veranderlijkheid’ in de categorieën. Soms is het zelfs lastig daders van omstanders te onderscheiden, evenals omstanders van slachtoffers. In de driedeling is iedere groep een ‘actor’ ‘die beschikt over eigen handelingsmogelijkheden, ook al zijn die van radicaal verschillende reikwijdte.’¹⁴⁰

Guus Meershoeks kenschets van de driedeling als dwangbuis is te absoluut, maar ik deel zijn constatering dat de begrippen in en net na de oorlog nog niet voorhanden waren in de

---

¹³⁷ Historicus Frank van Riet werkt aan een onderzoek naar de bewaking van kamp Westerbork.

¹³⁸ ‘In the 1990s many scholars abandoned efforts to find acceptable generalizations about perpetrator type, instead seeing a number of groups playing diverse roles’, staat bijvoorbeeld te lezen in een review-artikel uit 2003 over enkele van de in dat jaar gepubliceerde boeken over daders en hun motiveringen. George C. Browder, ‘Perpetrator Character and Motivation: An Emerging Consensus?’, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (2003) 3, 480-497, 480.

¹³⁹ Cesarani, Levine, ‘Introduction,’ Dan Bar-On, ‘The Bystander in Relation to the Victim and the Perpetrator: Today and During the Holocaust’, in: *Social Justice Research*, 14 (2001) 2, 125-147, die verschillende soorten van omstandergedrag typeert afhankelijk van verschillende factoren. Barnett, *Bystanders, Conscience and Complicity during the Holocaust*, voor onderscheid op individueel, nationaal en organisationeel niveau, waarbinnen verdere onderscheidingen mogelijk zijn. Zie Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, 212, ‘helpers, gainers, onlookers’ als voorbeeld van individuele omstanders. Onderzoek naar omstanders beperkt zich niet tot de Holocaust. Zie Ervin Staub, *The Psychology of Good and Evil; why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*, (Cambridge: Cambridge University Press 2003), en Ervin Staub, *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*, (New York: Cambridge University Press 1989). Houwink ten Cate, ‘The Enlargement of the Circle of Perpetrators’, 57. De wijze waarop het Internationaal Joegoslavië Tribunaal nu omgaat met de zeer verschillende types van daders kan volgens Houwink ten Cate licht werpen op de daders in bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog.

¹⁴⁰ De Haan, ‘Breuklijnen’, 40.

betekenis die de historiografie (en ook het publieke debat) er nu aan geeft.¹⁴¹ Belangrijk in het hoofdstuk over daders en omstanders is dat overlevenden van tegenwoordig schrijven over hun ervaringen in een (publieke) omgeving waarin deze begrippen centraal staan. In dit hoofdstuk wordt onderzocht of dit van invloed is op de wijze waarop zij deze groepen in hun schrijven benaderen.

2.3.4. *Duitse en Nederlandse joden*

In de inleiding stipte ik kort aan hoe Westerbork tot de zomer van 1942 als (centraal) vluchtelingenkamp voor joodse vluchtelingen diende. Als bewoners van het eerste uur kregen deze voornamelijk Duits-joodse vluchtelingen in het doorgangskamp de belangrijkste posities – en hiermee hun lijfsbehoud – in handen. Dit ging ten koste van de Nederlandse joden die vanaf 1942 in groten getale het doorvoerkamp binnenstroomden. De onderlinge verhoudingen tussen deze ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden in het kamp zijn vanaf het begin een belangrijk onderwerp in de geschiedschrijving over de vervolging. Zo beschreven Herzberg, Presser en De Jong alle drie uitgebreid de wijzen waarop deze verhoudingen tot stand kwamen en welke gevolgen deze voor kamp Westerbork hadden. Voor alle drie stond voorop dat de Duitsers deze twee groepen tegen elkaar uitspeelden. Herzberg vat het kort en bondig samen: ‘Het was allemaal Duitse winst.’¹⁴² Tegelijkertijd legden deze historici de nadruk op de medewerking aan de transporten van deze kleine groep van (Duits-joodse) prominenten, vooral enkele onder hen.

Herzberg noemt deze prominenten een soort van ‘kaste’, een ‘adel’. Zij hadden de organisatie van het kamp door een toevallige samenloop van omstandigheden in handen gekregen, maar hun daaruit voortvloeiende handelingen waren daarmee volgens Herzberg niet vrij van kritiek. Ook in andere kampen werden bepaalde gevangenen boven anderen aangesteld, aldus Herzberg.¹⁴³ Presser en de Jong waren feller in hun bewoordingen. Voor Presser onthult zich in Westerbork nog onverbloemder dan bij de Joodse Raad ‘de afgrijselijke werkelijkheid der collaboratie.’¹⁴⁴ De Jong was even negatief in zijn

---

¹⁴¹ Meershoek, ‘Driedeling als dwangbuis’, 146, 153.

¹⁴² Herzberg, *Kroniek*, 259.

¹⁴³ *Ibid.*, 259.

¹⁴⁴ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 308; met de Joodse Raad doelt Presser op de ‘Joodsche Raad voor Amsterdam’, die al snel zeggenschap kreeg over heel joods Nederland. De raad kwam voort uit het Comité voor Joodsche Vluchtelingen (CJV), waarvan David Cohen, één van de twee leiders van de JR, al voorzitter was,

bewoordingen, en schrijft: ‘Er heeft zich evenwel, voor zover ons bekend, in hun kring nimmer een geval van weigering voorgedaan.’¹⁴⁵ Terwijl Presser nog enig begrip leek te hebben voor ‘die cavaliers wier hoogste spits ten slotte toch maar eenvoudig lucht was voor de laagst geplaatste reële machthebber,’ sluit De Jong het hoofdstuk Westerbork af met de woorden ‘na het vertrek van een deportatietrein mochten zij [dienstleiders] zich zo lang wassen als zij maar wensten. In onschuld? Wij zijn er niet zeker van dat allen het zo gevoeld hebben,’ hiermee doelende op de kennis die deze dienstleiders hadden over de bestemming van de transporten.¹⁴⁶ ‘Daar kwam nog iets bij,’ schrijft De Jong, ‘in de leiding van Westerbork domineerden *Duitse Joden*.’ Dat feit halen ook Herzberg en Presser aan.¹⁴⁷

Herzberg, Presser en De Jong schreven vanuit een vanzelfsprekende, grotendeels ongerelecteerde partijdigheid. De geschiedenis die zij beschreven was ook deel van hun persoonlijke geschiedenis. Soms klinkt er in de beschrijvingen van deze Duitse joden enige wrok door, zoals bij Presser die schrijft over ‘de straf doorgevoerde organisatie’ in het kamp, die echter ‘vooral en zeker in eerste aanleg een schepping van de Duitse Joden aldaar’ was.¹⁴⁸ Alle drie kaartten echter wel de voorgeschiedenis van de Duitse joden aan. Vooral Presser wees op de slechte vooroorlogse behandeling van de Duits-joodse vluchtelingen. Alle drie maakten ten slotte duidelijk dat ook zij uiteindelijk aan de beurt zouden komen.¹⁴⁹

De verhoudingen tussen de Duitse en de Nederlandse joden in Westerbork bleef een belangrijk thema in de verdere geschiedschrijving over de vervolging. In algemene lijnen was de analyse hetzelfde. De hoofdrolspelers werden er uitgelicht, tegenover elkaar gezet en kritisch besproken. Benadrukt werd dat het uiteindelijk ‘the structures within the system’

78-83, over het ontstaan van de JR, over diens werkzaamheden, 452-507, ook De Jong, *Koninkrijk, deel zes, eerste helft*, 269-266.

¹⁴⁵ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 719-720.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 727.

¹⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 706, Herzberg, *Kroniek*, 259, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 354, 336.

¹⁴⁸ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 306, vergelijk 355, waar Presser schrijft dat de Duitse joden afkomstig zijn uit een ‘volksgeheel met een andere mentaliteit’, ze ‘maakten vaak de indruk van een ‘Duits’ soort voorliefde voor baasspelen, afblaffen, voor een peuterige en overcorrecte houding, enzovoorts.’ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 708, waar De Jong weliswaar schrijft dat ook Nederlandse joden in prominente posities zich niets beter gedroegen, ‘maar dat nam niet weg dat de meeste machtsposities in handen van Duitse Joden waren en dat het wel voorkwam dat wie zich negatief over hen uitliet, prompt zijn bescherming (en die van zijn gezin) verloor en op transport gesteld werd.’

¹⁴⁹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 354, Herzberg, *Kroniek*, 258-259, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 689.

waren, ‘which gave a select few a head start on the rest in the scramble within the camp for position which could ensure (at least temporary) safety.’¹⁵⁰ De Duitsers in het kamp plukten de vruchten van de hierdoor ontstane scheve verhoudingen.¹⁵¹ Steeds meer aandacht kwam er voor de voorgeschiedenis van de Duits-joodse vluchtelingen in een land dat hen liever kwijt dan rijk was.¹⁵² Het herinneringscentrum wijdde een tentoonstelling en boek aan deze groep.¹⁵³ Gedeeltelijk heeft deze belangstelling ook te maken met de toenemende belangstelling voor onderzoek naar vluchtelingen uit nazi-Duitsland.¹⁵⁴

Het geven van leidende functies aan gevangenen in ruil voor privileges was niet ongebruikelijk in de wereld van het kamp. De zogenaamde *Funktionshäftlinge* kwamen in alle

---

¹⁵⁰ Moore, *Victims and Survivors*, 224, paragraaf ‘The “favourable factors”’, 216-224.

¹⁵¹ Van der Zee, *De trein*, 63. Vergelijk Boas, *Boulevard des Misères*, 54, ‘Though the camp’s Jewish leaders might argue that by their labors they had succeeded in keeping a large scale SS presence out of Westerbork, the only benefactors of their visionary reasoning were the Germans’, concludeert hij aan het einde van het hoofdstuk over de joodse prominenten in Westerbork.

¹⁵² Willy Lindwer schrijft bijvoorbeeld dat de Duitse joden ‘geen schuldcomplex’ mag worden opgedrongen. Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork 1939-1945*, (Amstelveen: Balans 1990) 15, 21-25. Zie ook Boas, *Boulevard des Misères*, 36-41, vooral 36-38, Van der Zee, *De trein*, hoofdstuk 2 ‘Ontstaan van het Polizeiliches Durchgangslager Westerbork’, 21-29.

¹⁵³ Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Vluchtelingenkamp Westerbork*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assem: Van Gorcum 1999). Ook in andere Westerborkcahiers is aandacht voor de verhalen van Duitse joden, zoals in: Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Verhalen uit Kamp Westerbork*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assem: Van Gorcum 1995) 35-36, over Hans Margules, die bij de O.D. zat.

¹⁵⁴ Dick Houwaart, *Westerbork. Het begon in 1933...*, (Den Haag: Omniboek 1983), Kathinka Dittrich, Hans Würzner, *Nederland en het Duitse Exil, 1933-1940*, (Amsterdam: Van gennep 1981), Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940*, (Dordrecht/Boston/Lancaster : Martinus Nijhoff 1986). Corrie Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland, 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname*, (Kampen: Kok 1990), Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Uitgeweken. De voorgeschiedenis van kamp Westerbork*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assem: Van Gorcum 1989), Dan Michman, *The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands*, PhD-dissertation, (Hebrew University of Jerusalem: z.u. 1978), Hebreeuws met Engelse samenvatting. Vooral vanaf de jaren negentig zijn er ook lokale studies, onder andere, A.L. Jonker, *Joodse vluchtelingen in Hellevoetsluis, 1938-1940*, (Hellevoetsluis: Stichting Oudheidkamer hellevoetsluis 1993), Jelle Brinkhuijsen, Pim Ligtoet, Wijnand Takkenberg en Ursula Langkau-Alex, *Joodse vluchtelingen in Oostzaan/Oostzanerwerf gedurende de jaren 1933-1945*, (Werkgroep Joodse Geschiedenis Zaanstreek, z.p.: z.u. 2005). Bekend is ook de bundel interviews met Duits-joodse vluchtelingen: Jacob Volker, Annet van der Voort, *Anne Frank was niet alleen. Levensgeschiedenissen van Duitse joden in Nederland*, (Amsterdam: De Arbeiderspers 1990).

kampen voor, tot in de vernietigingskampen toe.¹⁵⁵ Niet alleen in Westerbork stonden oudgedienden tegenover nieuwkomers, prominenten tegenover niet-prominenten en was nationaliteit een splijtzwam, tot ver na de oorlog.¹⁵⁶ De *Sipo-SD* delegerde een deel van haar macht aan gevangenen – onderverdeeld in *Lagerälteste*, *Blockälteste* en *Stubendienste*, en *Kapos*, leiders van onder meer arbeidscommando's – waardoor de solidariteit in het kamp onderling ge- en doorbroken werd. Er ontstond meer stabiliteit en orde, omdat de Duitsers voor een belangrijk deel buiten beeld bleven. Tegelijkertijd werd hen organisatorisch veel werk uit handen genomen.

Maar Westerbork was geen concentratiekamp. Een belangrijk verschil tussen Westerbork en andere kampen was allereerst dat in andere kampen boven iedere *Funktionshäftling* – direct – een verantwoordelijke SS'er stond. Dat was in Westerbork niet het geval, al waren uiteindelijk alle *Dienstleiter* ondergeschikt aan de Duitse kampleiding.¹⁵⁷ Ten tweede was er in kampen met *Funktionshäftlinge* naast de *Lagerkommandantur* geen tweede vergelijkbare instelling.¹⁵⁸ Dat was in Westerbork wel het geval. Daar bestond een joodse administratie, die voor een deel onafhankelijk van het *Lagerkommandantur* opereerde.

---

¹⁵⁵ In vroege getuigenissen wordt dit stelsel al beschreven, Karin Orth, 'Gab es eine Lagergezellschaft', 110. Ook in de vroege geschiedschrijving: Eugen Kogon, *Der SS-Staat*, 46-53, over verschillende categorieën gevangenen, 64-72, over 'Die Häftlings-Selbstverwaltung', 'Macht durch Positionen', 318-320, en Bruno Bettelheim, *The Informed Heart. Autonomy in a Mass Age*, (London: Glencoe 1961) 177-187. Over *Funktionshäftlingen* Karin Orth, 'Gab es eine Lagergezellschaft', 109-110, Detlaf Garbe, 'Editorial', in: Herbert Diercks, Claus Füllberg-Stolberg, Detlaf Gabre, *Abgeleitete Macht – Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland*, Heft 4, (Bremen: Edition Temmen 1998) 7-18. Lutz Niehammer, 'Häftlinge und Häftlingegruppen im Lager. Kommentierende Bemerkungen', in: Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*, band II, (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 1046-1051. Revital Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich? Moraldilemmata jüdischer Funktionshäftlingen in der Shoah*, (Giessen: Psychosozial Verlag 2001) 15-30, 'Die Funktionstätigkeit aus historischer Sicht.' Annette Eberle, 'Häftlingskategorien und Kennzeichnungen', in: Angelika Königseder, *Der Ort des Terrors, Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, band 1, Die Organisation des Terrors*, (München: C.H. Beck 2005) 91-110, over verschillende soorten gevangenen, Pätzold, 'Häftlingsgesellschaft', in: Angelika Königseder, *Der Ort des Terrors*, 110-126, 117-123.

¹⁵⁶ Van den Berghe, *Getuigen*, 187-212 over oudgedienden en nieuwkomers in de nazi-kampen, over nationaliteit als splijtzwam, 202-203, 207. Zie Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 407, over spanningen in het joodse deel van kamp Vught tussen Duitse en Nederlandse joden en tussen *Funktionshäftlingen* en 'gewone' gevangenen.

¹⁵⁷ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 25-26.

¹⁵⁸ Pätzold, 'Häftlingsgesellschaft', 120.

Een laatste verschil was dat de organisatie van Westerbork rechtstreeks voortkwam uit die van het vluchtelingenkamp. Deze organisatie was in eerste instantie niet van bovenaf opgelegd, al maakten de Duitsers zeker gebruik van de bestaande structuren. Daarin hadden de oude Duits-joodse kampingezetenen een streepje voor op de Nederlandse nieuwkomers. De joden in leidende functies in Westerbork zijn echter wel degelijk te vergelijken met de *Funktionshäftlinge*. Deze laatsten werden vaak, net als de joden in leidende posities in Westerbork, prominenten of *upper class* genoemd.¹⁵⁹

Hoewel er veel is geschreven over de verhoudingen tussen de Duitse en Nederlandse joden in Westerbork, lag de nadruk daarbij altijd op de kleine groep van Duits-joodse prominenten. De veel grotere en gedifferentieerde groep van ‘Duitse’ joden – waar ook Oostenrijkers en Polen onder werden geschaard – in minder machtige posities kwam weinig aan bod. Dit onderzoek vestigt juist de aandacht op de verscheidenheid aan posities in en na het kamp en gaat terug tot de kern: de effecten op de beleving en herinnering van het gedwongen samenleven van verschillende groepen in een hiërarchische kampmaatschappij.

2.4. EGODOCUMENTEN

2.4.1. Egodocumenten en de oorlog

‘Dank God dat je je er geen voorstelling van kunt maken,’ noteert Mania Krell in een brief aan kennissen. Ze heeft zojuist beschreven hoe er 12000 mensen op een oppervlak van ‘nog geen 1 ½ km in het kwadraat’ ‘opeengepakt’ zaten. Dan schrijft ze: ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen. Het zou een interessant boek worden doch een aanklacht tegen alles wat zich beschaafd pleegt te noemen en met woorden als cultuur en socialisme schermen.’ Ten slotte maakt ze in één woord haar gevoelens duidelijk: ‘Bàh!’¹⁶⁰ Mania Krell kwam om in Sobibor en kon haar boek niet schrijven. Zij is één van de velen die al in de oorlog de behoefte voelden om te schrijven. Na de oorlog nam deze behoefte, de soms als noodzaak omschreven verplichting, niet af. Voor de kampoverlevenden kwam daar nog bij dat zij niet alleen schreven voor zichzelf, maar ook voor al diegenen die het niet hadden gered.¹⁶¹

---

¹⁵⁹ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 26.

¹⁶⁰ Brief van Mania Krell van 2 mei 1943 aan vrienden, HCKW, Recente Aanwinst (RA) 1095, brieven van Mania Krell.

¹⁶¹ Over de (psychologische) noodzaak voor overlevenden om te getuigen zie o.a. Andrew Leak, George Paizis, *The Holocaust and the Text: Speaking the Unspeakable*, (New York: St. Martin’s Press Inc. 2000)

Het waren niet alleen kampingezetenen of overlevenden zelf die de waarde inzagen van dergelijke documenten.¹⁶² Al in, maar vooral na de oorlog, ontstonden er in verschillende landen initiatieven om dagboeken, brieven, en verslagen geschreven in de oorlog te verzamelen. Ook verzamelde men verklaringen en nam men interviews af van diegenen die de catastrofe hadden overleefd.¹⁶³ In Nederland verzamelde het RIOD dagboeken en andere egodocumenten, waarvan al in 1954 een anthologie verscheen.¹⁶⁴ Vooral naar aanleiding van de oproep die minister Bolkestein op 28 maart 1944 had doen uitgaan, stroomden deze bronnen (na de oprichting van het RIOD 7 mei 1945) in groten getale binnen. In een radio-uitzending van Radio Oranje had de minister het Nederlandse volk opgeroepen om het dagelijkse leven tijdens de oorlog vast te leggen omdat ‘geschiedenis niet alleen geschreven kan worden op grond van officiële bescheiden en archiefstukken. Wil het nageslacht ten volle beseffen wat wij als volk in deze jaren hebben doorstaan en zijn te boven gekomen, dan hebben wij juist de eenvoudige stukken nodig, een dagboek, brieven van een arbeider uit

---

‘Introduction’, 2, James Young, *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*, (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1988) 17, Waxman, *Writing the Holocaust*, 50-52 over het al willen getuigen tijdens de Holocaust, 88-90 over het getuigen van de overlevenden van direct na de oorlog.

¹⁶² De vraag rijst wellicht of dit niet tegenstrijdig is met de flinkheidsmoraal uit diezelfde beginjaren en met het dominante nationale vertoog waarin weinig aandacht voor het leed van Joodse slachtoffers was. Een mogelijke verklaring kan zijn dat veel egodocumenten en verklaringen (in Nederland) vooral werden verzameld als bewijslast met het oog op de rechtszaken tegen de daders. Het verzamelen van deze bronnen door vooral (joodse) wetenschappers laat tegelijkertijd zien dat naast het dominante vertoog ook andere vertogen bestonden.

¹⁶³ In de oorlog denke men aan het omvangrijke archiefproject van Emmanuel Ringelblum, *Oneg Shabbat*, in het getto van Warschau, die daarmee (de geschiedenis van) het joodse leven probeerde te bewaren voor het nageslacht. Zie Waxman, *Writing the Holocaust*, 11-20. Ringelblum hield zelf ook een dagboek bij. Na de oorlog werden er in verschillende landen instituten en bureaus opgericht die zich wijdden aan het verzamelen van archiefmateriaal, verklaringen, en andere (ego)documenten met betrekking tot de jodenvervolgung. Waxman, *Writing the Holocaust*, 96 voor verscheidene van deze instanties. Vergelijk Tych, Kenkmann, Kohlhaas, Eberhardt (red.), *Kinder über die Holocaust*, waarin interviewprotokollen met voornamelijk Poolse kinderen zijn opgenomen, die werden afgenomen door de Centrale Joodse Historische Commissie in Polen vlak na de oorlog. Vergelijk Cohen, *The Children’s Voice* over het verzamelen van getuigenissen van kinderen net na de oorlog in verschillende landen, waaronder ook Israël. *Yad Vashem* was vanaf zijn oprichting in 1953 gewijd aan het verzamelen van getuigenissen van overlevenden van over heel de wereld, zie Waxman, *Writing the Holocaust*, 113.

¹⁶⁴ Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Dagboekfragmenten 1940-1945*, (Utrecht/Antwerpen: Veen 1985; 1^e druk Den Haag: Nijhoff 1954).

Duitsland, een reeks toespraken van een predikant of priester.¹⁶⁵ Ook namen RIOD-medewerkers na de oorlog honderden verklaringen af van teruggekeerde concentratiekampgevangenen.¹⁶⁶

Egodocumenten hebben dus al vanaf het begin een belangrijke rol gespeeld in het beschrijven van de vervolging in en na de oorlog. Men schreef uit een behoefte te willen getuigen over wat de joden werd aangedaan, vaak schreef men ook uit een gevoel van verplichting jegens de doden. Tegelijkertijd spraken de geschreven woorden tegen wat de nazi's hadden willen bereiken: de totale vernietiging van het 'joodse ras'. Maar hoe het onbeschrijfbaar te beschrijven? Veel overlevenden stelden zichzelf die vraag. Men wilde en moest schrijven, maar werd daarbij geconfronteerd met de grenzen van het eigen beeldend vermogen. Dat gold ook voor de kampingezetenen van Westerbork. 'Ik zal proberen je enigszins de sfeer weer te geven waarin we hier leven,' schrijft Mirjam Bolle op de dag voor een transport in haar brievendagboek aan haar verloofde in Palestina, 'ofschoon ik van tevoren weet dat dit onmogelijk is.'¹⁶⁷ Zeer bekend geworden is de uitspraak van filosoof Theodor Adorno: na Auschwitz was geen poëzie meer mogelijk. Dit heeft hij volgens Jozef Vos wellicht niet zo letterlijk bedoeld als later wel is gesteld. De uitspraak geeft aan dat alle esthetiek van voor de oorlog onlosmakelijk verbonden was met de ethische normen van de westerse beschaving. Zij had de Holocaust echter niet kunnen voorkomen, waardoor deze traditionele kunst enigszins verdacht was geworden.¹⁶⁸ Schrijven over de Holocaust in brede zin werd al snel beschouwd als een nieuw literair genre; eerst door overlevenden zelf, later

---

¹⁶⁵ Frank, *De dagboeken van Anne Frank*, 69-71, ook in Sandra Ziegler, *Gedächtnis und Identität der KZ-Erfahrung. Niederländische und Deutsche Augenzeugenberichte des Holocausts*, (Würzburg: Königshausen & Neumann 2006) 88. In februari 1947 deed het instituut nogmaals een radio-oproep die nog eens twaalfhonderd dagboeken opleverde. Anne Voolstra, Eefje Blankefoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001), 9, A.H. Paape, 'Inleiding', in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Dagboekfragmenten 1940-1945*, VIII.

¹⁶⁶ Voolstra, Blankefoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, 11. Zie bijvoorbeeld het NIOD-archief 'Kampen en gevangnissen' 250d, waar veel egodocumenten alsook verklaringen in worden bewaard. Vergelijk het Vughtarchief, 250g.

¹⁶⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 150, dagboekbrief van 19 juli 1943.

¹⁶⁸ Vos, *Het doorgestreepte*, 13, 'Nach Auschwitz noch ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch.' Vergelijk Elaine Martin, 'Re-reading Adorno: The 'After-Auschwitz' Aporia', in: *Forum: University of Edinburgh postgraduate Journal of Culture and the Arts*, 2 (2006) 1-13. Martin bespreekt hierin Adorno's uitspraak en nuanceert deze.

door literatuurwetenschappers, die trachtten dit genre, dat het onbeschrijfbaar toch probeerde te beschrijven, af te bakenen.¹⁶⁹

Zo bezien lijkt Jacques Pressers keuze voor egodocumenten als belangrijkste bron voor zijn geschiedenis van de jodenvervolging in Nederland geen toevallige geweest. Toch werden in de meeste vroege geschiedenissen over de jodenvervolging weinig tot geen getuigenissen gebruikt, zoals Waxman schrijft, maar werden eerder ‘de beulen’ aangehaald, ‘to infuse their work with objectivity.’¹⁷⁰ In *The Destruction of the European Jews* van Raul Hilberg zijn veel minder persoonlijke stemmen te horen dan in de meest recente synthese over de jodenvervolging van Saul Friedländer. In die zin is de Nederlandse geschiedschrijving over de vervolging wellicht enigszins atypisch. Hoewel het vooral Presser is geweest die egodocumenten centraal stelde, namen ooggetuigenverslagen ook in de werken van Herzberg en De Jong een prominente plaats in, vooral in de beschrijving van de latere fasen van de vervolging.¹⁷¹ De Jong citeert bijvoorbeeld Etty Hillesums brief over een Westerborktransport, en in Herzbergs beschrijving van Westerbork wordt Philip Mechanicus uitgebreid geïntroduceerd.¹⁷² Pressers benadering, die dus vooral het (subjectieve) perspectief van de slachtoffers gaf, waarbij de analyse van de organisatie en structuur van de vervolging naar de achtergrond verdween, werd door vakgenoten flink bekritiseerd.¹⁷³ Misschien was de

---

¹⁶⁹ Zie Renate Laqueur Weiss, ‘Writing in Defiance.’ *Concentration Camp Diaries in Dutch, French and German 1940-1945*, proefschrift, (z.p.: z.u. 1971) 12, 15, waarin zij het concentratiekampdagboek als een nieuw literaire genre presenteert, Samuel Dresden, *De literaire getuige: essays*, (Den Haag: Bert Bakker/Daamen 1959) waarin Dresden literatuur over de Holocaust als een specifiek soort getuigenisliteratuur brengt. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust*, 15-16, over het tekortschieten van de taal in het beschrijven van de Holocaust. Voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingen in dit debat verwijs ik naar Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen*, (Vught: Uitgeverij Skadalon 2007) hoofdstuk 1, paragraaf 1.3 Literaire beschouwing, 54-113.

¹⁷⁰ Waxman, *Writing the Holocaust*, 97.

¹⁷¹ De Haan, *Na de ondergang*, 24.

¹⁷² De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 721-727, Herzberg, *Kroniek*, 257, waar hij in een voetnoot schrijft hoe hij de gegevens van deze paragraaf ontleent aan eigen herinnering en enkele andere bronnen, waaronder vooral het dagboek van Philip Mechanicus.

¹⁷³ Zie De Haan, *Na de ondergang*, 26-27, Moore, *Victims and Survivors*, 6, en Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 245-251. De historicus Schöffner had bijvoorbeeld vooral kritiek op het volgens hem eenzijdige perspectief van de slachtoffers in *Ondergang*. Ivo Schöffner, ‘Een geschiedenis van de vervolging der joden in Nederland 1940-1945’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966) 1, 38-63, 49-50. Belangwekkend is het feit dat *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* weigerde de kritische recensie van de historicus Von der Dunk te plaatsen. Von der Dunks kritiek richtte zich vooral op het weinig wetenschappelijke karakter van de

tijd nog niet rijp voor een geschiedschrijving op basis van egodocumenten, hoewel het boek door het grote publiek – met meer dan 140.000 verkochte exemplaren – zeer goed werd onthaald.¹⁷⁴

Tegenwoordig kán een geschiedschrijving over de oorlog en jodenvervolgning haast niet meer geschreven worden zonder gebruik te maken van egodocumenten. Zoals eerder aangehaald is een van de meest in het oog springende perspectiefwisselingen die naar het vooropstellen van het perspectief van het slachtoffer. Deze slachtoffers spreken via dagboeken, brieven, memoires en andere egodocumenten, die veelvuldig worden gepubliceerd en gebruikt in onderzoek. De herwaardering van het egodocument heeft niet alleen plaatsgevonden in de geschiedschrijving over de oorlog, maar is onderdeel van een bredere opleving. Vooral vanaf de jaren tachtig nam het gebruik van egodocumenten als bron voor allerhande geschiedschrijving een grote vlucht.¹⁷⁵ De meer politieke geschiedschrijving van Pressers tijd ging plaatsmaken voor geschiedschrijving waarin meer aandacht was voor

---

studie, waarin documentatie, aanklacht en beschrijving niet duidelijk waren onderscheiden. In zijn stuk schreef hij dat Nederland de publicatie van *Ondergang* behandelde als was het de onthulling van een standbeeld. H.W. von der Dunk, 'Het boek van Presser', bespreking van *Ondergang* door J. Presser, in: H.W. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen* (Assen: Van Gorcum 1974), 42-53, 44-45. 'Gezien de aard en omvang van de gebeurtenissen die Presser als rechtstreeks betrokkene in zijn studie had vastgelegd, vonden de meeste recensenten [in de kranten EM] de emotionele benadering adequaat en gerechtvaardigd. Daarnaast werden de algemeen gangbare criteria ter beoordeling van geschiedschrijving buiten werking gesteld. Welbeschouwd werd in de kritiek op *Ondergang* de noodtoestand afgekondigd', concludeert Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 247, ook schrijft zij, 286: 'Het effect van *Ondergang* was zo groot en intens dat vrijwel iedereen bereid was in dit uitzonderlijke geval de gangbare maatstaven ter beoordeling van geschiedschrijving terzijde te schuiven.' Pressers emotionele en expliciet subjectieve benadering werd – behalve door vakgenoten – niet bekritiseerd. Overigens werd ook De Jongs veelvuldig citeren van egodocumenten in zijn achtste deel over de kampen bekritiseerd. De Jong verdedigde zichzelf met de volgende woorden: 'Een belangrijke functie van dit deel is, de lezers nu en later te laten navoelen wat degenen doorstonden wier schokkende ervaringen ik beschrijf. Ik meen er goed aan te doen, dit in een relatief groot aantal gevallen in de woorden van de gevangenen zelf te doen uitkomen.' J.Th.M. Bank e.a. (red.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XIV, Reacties (Den Haag: SDU Uitgeverij 1991) 536. Met dank aan Marieke Meeuwenoord voor de verwijzing. Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, voetnoot 39, 17.

¹⁷⁴ De Haan, *Na de ondergang*, 28. Historici hadden ook lange tijd weinig aandacht voor het dagboek van Anne Frank. Zie Dekker, 'Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History', in: *Memoria y Civilización*, 5 (2002) 13-37, 36.

¹⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen' in: *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven*, (Amsterdam: Aksant 2004) en Rudolf Dekker, 'Jacques Presser's Heritage', 22-23.

het individu in haar sociale context. Naast de ‘grote mannen’ geschiedenis was er steeds meer ruimte voor de geschiedenis van de gewone man én vrouw en andere ‘vergeten’ groepen. Overigens speelden de hiervoor besproken democratisering en emancipatie van deze groepen vanaf de jaren zeventig hierin een niet geringe rol.

Door deze nieuwe mentaliteitsgeschiedenis, in de jaren tachtig uitgebreid met microgeschiedenis, werd geen enkele getuige – *Just One Witness* – zomaar ter zijde geschoven.¹⁷⁶ Tegelijkertijd gingen wetenschappers onder invloed van het postmodernisme op een andere manier naar teksten kijken: iedere tekst leent zich voor meerdere interpretaties, en wat een tekst verbergt is even belangrijk als wat deze onthult.¹⁷⁷ Egodocumenten worden inmiddels niet alleen als bron gebruikt, maar zijn ook zelf onderwerp van studie gaan vormen. In Nederland werd Presser, die de term ‘egodocument’ bedacht, als zodanig gerehabiliteerd.¹⁷⁸ De proliferatie van persoonlijke getuigenissen in de twintigste eeuw, de ‘obsessie’ met het zelf, blijkt historisch te zijn bepaald. Deze staat in een ontwikkeling van een toenemend persoonlijk schrijven vanaf de vroegmoderne tijd.¹⁷⁹ Dat er in en over de Tweede Wereldoorlog zo veel geschreven is door diegenen die het meemaakten, lijkt dus niet alleen te maken te hebben met het vreselijke karakter ervan. Ook het feit dat mensen altijd meer schrijven in roerige tijden is niet de enige verklaring.

---

¹⁷⁶ Carlo Ginzburg, ‘Just One Witness’, in: Saul Friedländer (red.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1992) 82-96, en zijn studie naar de leef- en belevingswereld van een zestiende-eeuwse Italiaanse molenaar, waarin hij zijn ‘micro-storia’ verhaalt, Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*, (Amsterdam: Bert Bakker: 1982; eerste Italiaanse druk 1976).

¹⁷⁷ Baggerman en Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’, 9, geparafraseerd.

¹⁷⁸ Het was historicus Rudolf Dekker die aan de basis van dit egodocumentenonderzoek stond en Pressers term egodocumenten rehabiliteerde. Zie <http://www.egodocument.net/publicaties.html>. Op deze website zijn ook verwijzingen te vinden naar internationaal onderzoek naar egodocumenten als bron.

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld het grootschalige egodocumentenonderzoek van Arianne Baggerman *Controlling Time and Shaping the Self*, dat over veranderingen in persoonlijk schrijven van de late achttiende tot de vroeg twintigste eeuw handelt. Publicaties: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2005), Marijke Huisman, *Publieke Levens: autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1850-1918*, (Zutphen: Walburg Pers 2008), Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*, (Hilversum: Verloren 2004) en Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, Michael Mascuch, (red.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, volume 3 in ‘Egodocuments and History series’, (Leiden: Brill 2011).

Beïnvloed door deze bredere ‘cultural turn’ in de geschiedschrijving, gingen ook historici die over de oorlog en jodenvervolgung schrijven, zich meer en meer richten op egodocumenten, vaak ‘getuigenissen’ genoemd. Historici herontdekten de vele verklaringen en getuigenissen die net na de oorlog werden afgenomen en onderwierpen deze aan analyses, waarbij zij gebruik maakten van inzichten ontleend aan literatuurwetenschappelijke studies naar getuigenissen.¹⁸⁰ Lawrence Langers *Holocaust Testimonies, the Ruins of Memory* geldt nog steeds als één van de gezaghebbende bronnen op het gebied van het onderzoek naar (mondelijke) getuigenissen uit en over de oorlog.¹⁸¹ Er werden steeds vaker interviews met overlevenden gehouden: het *oral history* onderzoek is inmiddels één van de grootste velden binnen het bredere Holocaustonderzoek.¹⁸² Het eigen karakter van de bronnen, en ook de specifieke methodologische valkuilen werden erkend; egodocumenten worden over het algemeen niet naïef gebruikt als bron waar men zomaar feiten uit kan distilleren. Zo vergeleek historica Marion Kaplan in haar studie naar het joods leven in nazi Duitsland de memoires die zij had verzameld met brieven uit de tijd zelf, juist vanwege het probleem van de twijfelachtige betrouwbaarheid van het menselijk geheugen. Alexandra Garbarini zette de dagboeken die zij analyseerde in de bredere, historische context van het persoonlijk schrijven, en lette op de methodologische eigenaardigheden van de bron.¹⁸³ Historici werden bedacht op

---

¹⁸⁰ Cohen, *The Children's Voice*, en Tych, Kenkmann, Kohlhaas, Eberhardt (red.), *Kinder über die Holocaust*.

¹⁸¹ Lawrence Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, (New Haven: Yale University Press 1991).

¹⁸² Men denke aan het interviewproject van Steven Spielberg, zie <http://college.usc.edu/vhi/>, de USC Shoah Foundation, al had dit project op zichzelf geen wetenschappelijke pretenties. Het HCKW neemt ook al jaren interviews af met oudkampingezetenen, daders en omstanders. Deze interviews staan onderzoekers ter beschikking. In Nederland was historica Selma Leydesdorff één van de eerste wetenschappers die gebruik ging maken van interviews in historisch (Holocaust)onderzoek, zoals in haar proefschrift over het joodse proletariaat van Amsterdam. Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd: het Joodse proletariaat van Amsterdam, 1900-1940*, proefschrift UvA, (Amsterdam: Meulenhoff 1987). Hierin gaf zij tevens een methodologische beschouwing over het gebruik van herinneringen en specifiek orale bronnen in historisch onderzoek, 21-58. Later verwerkte zij haar kennis en ervaring met betrekking tot orale geschiedbeoefening in Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden: geschiedenis op basis van verhalen* (Amsterdam: Meulenhoff 2004).

¹⁸³ Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair. Jewish Life in Nazi Germany*, (New York: Oxford University Press 1998) 7, ‘With these concerns in mind, I have sifted through diaries and letters written during the 1930s and early 1940s, a collection of memoirs at Harvard University written by German émigré (both Jewish and non-Jewish) in 1940 when the genocide was still inconceivable to most, and memoirs written after 1945, many in the 1960s and even some in the 1980s.’ Alexandra Garbarini, *To “bear witness, where witness needs to be borne”: Diary Writing and the Holocaust, 1939-1945*, Dissertation, (Los Angeles: University of California 2003) 22-23. ‘In order to decipher the complexity of Jewish responses to the Holocaust, it is necessary

bijvoorbeeld het probleem van het – getraumatiseerde – geheugen met betrekking tot vooral naoorlogse getuigenissen.¹⁸⁴ In *Collected Memories, Holocaust History and Postwar Testimony* wijdde historicus Christopher Browning verschillende essays aan de vraag hoe getuigenissen zijn ge- en soms misbruikt in wetenschappelijk onderzoek naar de oorlog. Hij bespreekt onder meer de controverse rondom John Demjanjuk uit Treblinka. Deze man was door verschillende kampoverlevenden ten onrechte als de kampbewaker Iwan de Verschrikkelijke herkend.¹⁸⁵ De vraag hoe getuigenissen kunnen worden gebruikt (en misbruikt) is in het licht van het fenomeen van de Holocaustontkenning misschien nog belangrijker dan in andere takken van geschiedschrijving.

Misschien wel het beste voorbeeld van de nieuwe rol van egodocumenten in hedendaags historisch onderzoek naar de jodenvervolging is Saul Friedländers zojuist genoemde *Nazi Germany and the Jews*. In de inleiding expliciteert hij hoe een synthetiserende geschiedschrijving alleen geschreven kan worden door naar alle niveaus te kijken, waaronder het microniveau. Aangezien de meeste interacties tussen joden, omstanders en uitvoerders op

---

to study them within the broader context of nineteenth century- and twentieth-century European history.’ Volgens haar was het bijhouden van een dagboek ‘one of the European cultural practices in which Jews participated during the nineteenth and twentieth centuries and that they continued to use during the Shoah as they tried to reconstruct meaning and register the destruction of their lives and worlds.’ Vergelijk Alexandra Garbarini, *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*, (New Haven/London: Yale University Press 2006) 3, ‘Thus, Jewish diary writing during the Holocaust reflected Jews’ particular wartime circumstances and also connected to broader European cultural practices of the nineteenth and twentieth centuries.’ Vergelijk pagina 10 en 11. Zie ook Dekker, ‘Egodocumenten: een literatuuroverzicht’, 185, waar hij spreekt over ‘een belangrijke joodse autobiografische traditie’ vanaf de zeventiende eeuw.

¹⁸⁴ Over de invloed van trauma op ‘life stories’: Selma Leydesdorff, Graham Dawson, Natasha Burchardt and T.G. Ashplant, ‘Introduction Trauma and Life Stories’, in: K. Lacy Rogers and S. Leydesdorff, *Trauma and Life Stories. International Perspectives*, (London/New York: Routledge 1999) 1-26, en Gadi BenEzer, ‘Trauma Signals in Life Stories’, in: K. Lacy Rogers and S. Leydesdorff, *Trauma and Life Stories. International Perspectives*, (London/New York: Routledge 1999) 29-44.

¹⁸⁵ Christopher Browning, *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*, (Madison: University of Wisconsin Press 2003). Over John Demjanjuk vergelijk Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, 131-159, waar deze zaak in een bredere context wordt gezet en de rol van trauma’s bij herinneren wordt besproken. John Demjanjuk werd overigens in 2009-2011 wel vervolgd, maar dan om zijn werk in kamp Sobibor. Hij kreeg vijf jaar, werd echter in afwachting van hoger beroep op vrije voeten gesteld vanwege zijn hoge leeftijd en statenloosheid. Hij overleed in 2012 in een bejaardenhuis. Zie <http://nos.nl/artikel/352554-john-demjanjuk-91-overleden.html> Ook Hilberg heeft zich later beziggehouden met bronnenkritiek, zij het dat Hilberg veel kritischer was over egodocumenten. Raul Hilberg, *Sources of Holocaust Research. An Analysis*, (Chicago: Ivan R. Dee 2001).

dit microniveau plaatsvonden, moet juist dat niveau uitgebreid worden onderzocht. In Friedländers studie representeren dagboeken dit microniveau.¹⁸⁶ Friedländer lijkt dagboeken aan te halen zonder naar de status te kijken die dergelijke dagboeken hebben in de (collectieve) herinnering. Hij vermeldt bijvoorbeeld niet de hegemoniale status van de dagboeken en brieven van Mechanicus en Hillesum, die Friedländer voor Nederland aanhaalt.¹⁸⁷

Er zijn ook historici die egodocumenten weliswaar meer en meer gebruiken, maar in wier studies de eigenheid van de bron enigszins uit het zicht raakt. Dagboeken en memoires worden door elkaar gebruikt, zonder dat de auteurs stilstaan bij de verschillende soorten bronnen, of bij de vraag wat voor soort informatie eruit gehaald kan worden.¹⁸⁸ Geregeld is er vooral oog voor de joodse traditie, of Holocaustachtergrond van bijvoorbeeld een dagboek, en wordt vergeten dat de bron in een bredere traditie staat van ontwikkelingen in (westers) persoonlijk schrijven.¹⁸⁹

---

¹⁸⁶ Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, part 2*, 'Introduction', III-XXVI, specifiek XXIV voor micro-niveau en XXIV-XXV: 'The history of the destruction of the European Jews at the individual level can be reconstructed from the perspective of the victims not only on the basis of postwar testimonies (court depositions, interviews, and memoirs) but also owing to the unusually large number of diaries (and letters) written during the events and recovered over the following decades. (...) Of course the diaries have to be used with the same critical attention as any other document, especially if they were published after the war by the surviving author or by surviving family members. Yet, as a source for the history of Jewish life during the years of persecution and extermination, they remain crucial and invaluable testimonies.'

¹⁸⁷ Deels heeft dit natuurlijk te maken met de beschikbaarheid van bronnen voor buitenlandse historici die niet de oorspronkelijke taal lezen, maar het geeft wel een bepaalde vertekening die moet worden opgemerkt. Vergelijk Dwork, *Children with a Star*, waar in het hoofdstuk over Westerbork Mechanicus veelvuldig wordt aangehaald.

¹⁸⁸ Martin Gilbert, *The Holocaust. The Jewish Tragedy*, (London: Fontana 1986) bijvoorbeeld 365, waar een dagboek wordt aangehaald en daarna een getuigenis van het proces van Eichmann, beiden min of meer als feitelijke bron. Ook in Bauer's *A History of the Holocaust* worden egodocumenten veelal door elkaar gebruikt, zij het ook meer als illustratie. Yehuda Bauer, *A History of the Holocaust*, (New York: Franklin Watts 1982; 2001). In Dwork en Van der Pelt's *Auschwitz* worden egodocumenten en interviews ingebracht om het persoonlijke verhaal van het kamp te vertellen, maar dit levert niet altijd evenveel distantie tot de bron op. Dwork en Van Pelt, *Auschwitz*. Het zijn over het algemeen de overzichtswerken die iets minder voorzichtig omspringen met egodocumenten. Hoe gedetailleerder de studie, hoe meer aandacht voor de eigenheid van de bron, lijkt het.

¹⁸⁹ David Patterson, *Along the Edge of Annihilation. The Collapse and Recovery of Life in the Holocaust Diary*, (Seattle: University of Washington Press 1999) en David Patterson, 'Through the eyes of those who were there', in: *Holocaust and Genocide Studies*, 18 (2004) 2, 274-290, waar het Holocaustdagboek wordt opgevat als een genre dat geen enkel (literair) precedent zou kennen.

De constatering van Ido de Haan dat publicaties over de jodenvervolgung in de eerste plaats dagboeken en herinneringen van joden betreffen, naast beschrijvingen van lokale joodse gemeenschappen en hun ondergang, geeft aan hoe ook in Nederland het egodocument een belangrijke plaats heeft verworven, zowel in publieksstudies als in wetenschappelijke studies.¹⁹⁰ In recente geschiedenissen zoals die van Von Freitag Drabbe Künzel over Kamp Amersfoort, van Klein over het Philips-Kommando in Kamp Vught, en zeker in het proefschrift van Marieke Meeuwenoord over ditzelfde kamp, staan de persoonlijke verhalen centraal in het onderzoek naar de beleving van het kamp.¹⁹¹ Op de NIOD-website is het inmiddels mogelijk om de dagboekcollectie apart te doorzoeken.¹⁹² Studies waarin egodocumenten als bron centraal staan, zijn nog in de minderheid, al worden (vroeg) getuigenissen, verklaringen en memoires gebruikt in bijvoorbeeld onderzoek naar de ‘nasleep’ van de oorlog.¹⁹³ Er zijn inmiddels verschillende studies verschenen waarin egodocumenten centraal staan. Bart van der Boom schreef een stemmingsgeschiedenis van bezet Nederland aan de hand van een analyse van dagboeken, en meer recentelijk, een op een omvangrijke dagboekstudie gebaseerd onderzoek naar wat gewone Nederlanders wisten van de vervolging. Eveline Buchheim analyseerde in haar proefschrift middels persoonlijke brieven en interviews de vervlechting van huwelijken van Europeanen met het koloniale bestel in Nederlands-Indië. Bettine Siertsema en Esther Captain schreven, respectievelijk, over ontwikkelingen in het schrijven over en beleven van de nazikampen en de bezetting van Nederlands-Indië.¹⁹⁴

---

¹⁹⁰ De Haan, ‘Breuklijnen’, 56-57.

¹⁹¹ Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 10. Vergelijk Peter Wolfgang Klein, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*, (Amsterdam: Contact 2003), waarin individuele geschiedenissen worden uitgelicht en Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 28-36 over de bronnen die zij in haar proefschrift gebruikt.

¹⁹² Zie: www.archieven.nl/nl/search-modonly?miadt=298&&mivast=298 Op <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/collecties/oorlogsdagboeken> zijn (archiefbeschrijvingen van) egodocumenten uit de oorlog van 20 instellingen, waaronder het NIOD, te raadplegen.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld Jolande Withuis, *Erkenning*, hoofdstuk 7 ‘Een papieren kerkhof’, 179-209, waarin zij ingaat op de problemen van ‘ideologisch geladen egodocumenten’, die ook zij in haar onderzoek gebruikt. Sowieso worden egodocumenten gebruikt in het onderzoek naar de herinnering aan de oorlog. Vergelijk Jolande Withuis, *Na het kamp*.

¹⁹⁴ Bart van der Boom, *We leven nog: de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom 2003), en *Wij weten niets van hun lot’, Gewone Nederlanders en de Holocaust*, (2012), Bettine Siertsema, *Uit de diepten, Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (2007), Eveline Buchheim, *Passie en Missie: huwelijken van Europeanen in Nederlands-Indië en Indonesië 1920-1958*, proefschrift UvA (Amsterdam: z.u. 2009). Esther Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en –herinneringen, 1942-1995*, (Kampen: Kok 2002). Ook in *Oorlogsdagboeken over de Jodenvervolgung* worden dagboeken gebruikt om

Het zijn vooral de studies van Siertsema en Captain waar het onderzoek in dit boek bij aansluit. Van der Boom analyseerde alleen dagboeken, Buchheim keek weliswaar naar continuïteiten en veranderingen door de tijd heen, maar maakte daarvoor ook gebruik van interviews. Haar onderzoek richt zich tevens op een andere tijdspanne. Zowel Captain als Siertsema zetten dagboeken geschreven in de oorlog af tegen memoires die na de oorlog zijn geschreven en proberen de continuïteiten en veranderingen die zij in deze persoonlijke geschriften zien van een verklaring te voorzien. Siertsema is echter geen historica, maar literatuurwetenschapper. Dat blijkt uit de ordening van haar gegevens en uit de nadruk op de tekstuele analyse.¹⁹⁵ Historische ontwikkelingen, zoals de emancipatie van minderheidsgroepen en de veranderde benadering van de schuldvraag, komen daardoor op de achtergrond te staan. Captains analyse van ‘de persoonlijke beleving van en herinnering aan de internering’ is daarentegen een historische. Zij bedt haar bevindingen in in de bredere historische context van de oorlog, de nasleep en het persoonlijk schrijven over de oorlog. Daarmee levert zij een studie naar ‘het zelfbeeld van Nederlanders uit Indië op het breukvlak van kolonisatie en dekolonisatie’.¹⁹⁶ Buiten Nederland, maar wel in het Nederlandse taalgebied, verscheen al in 1987 de studie *Met de dood voor ogen, begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* van de Vlaamse historicus Gie van den Berghe. In zijn boek geeft hij een soortgelijke analyse als Siertsema en Captain van egodocumenten uit en over de oorlog. Hij schrijft veel over de conflicten die in de kampen tussen verschillende groepen ontstonden. Vooral schrijft hij over de wijzen waarop (voormalig) kampingezetenen over hun verblijf hebben getuigd.¹⁹⁷ Zijn studie is zeer doorwrocht, maar niet erg toegankelijk. In 1995 publiceerde Van den Berghe ten slotte ook een omvangrijke database van Belgische egodocumenten over en uit de oorlog.¹⁹⁸

2.4.2. De bronnen: brieven, dagboeken en memoires

---

een idee te krijgen van de beleving van niet-joden van de jodenvervolgung. Voolstra en Blankevoort (red), *Oorlogsdagboeken over de Jodenvervolgung*.

¹⁹⁵ Siertsema, *Uit de diepten*, ‘Inhoudsopgave’, 7-16. Siertsema heeft haar corpus aan de hand van een aantal verschillende thema’s onderzocht. Zij legt de nadruk op levensbeschouwelijke elementen.

¹⁹⁶ Captain, *Achter het kawat*, 16.

¹⁹⁷ Gie van den Berghe, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders*, (Berchem: Epo 1987).

¹⁹⁸ Van den Berghe, *Getuigen, een casestudy over egodocumenten*, (1995).

Onderzoek naar beleving en herinnering kan op velerlei manieren verricht worden. Omdat het mij gaat om persoonlijke beleving en herinnering heb ik er voor gekozen één bron centraal te stellen: egodocumenten. Jacques Presser definieerde dit soort documenten immers als die documenten ‘waarin een ‘ego’ zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt’, of “waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een ‘ik’ ... als schrijvend en beschrijvend subject.”¹⁹⁹ In gerechtelijke verhoren, of in de verklaringen die het RIOD van kampoverlevenden afnam en in (audiovisuele) interviews, is ook een ‘ik’ aanwezig.²⁰⁰ In dit onderzoek gaat het echter om egodocumenten waarin de auteur zelf min of meer bewust tot schrijven kwam, die, kortom, van de persoon zelf uitgaan. Het is de bedoeling te achterhalen wat mensen zélf wilden opschrijven over hun ervaringen in Westerbork.²⁰¹ Om die reden zijn

---

¹⁹⁹ Jacques Presser, ‘Memoires als geschiedbron’, in: M.C. Brands, J.Haak en Ph. De Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser*, (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1969) 277-282.

²⁰⁰ Over de definitie van egodocumenten bestaat geen consensus. Historicus Rudolf Dekker beschouwt egodocumenten als teksten, ‘waarin de auteur spreekt over eigen handelen en gevoelens of over zaken die hem persoonlijk bezighouden.’ Zie Rudolf Dekker, ‘Egodocumenten: een literatuuroverzicht’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 101 (1988) 161-190, 161. De Duitse historicus Winfried Schulze spreekt over ‘Selbstwahrnehmung eines Menschen in einer Familie, seiner Gemeinde, seinem Land oder seiner sozialen Schicht.’ Het egodocument geeft hierover inzage. Zijn definitie wijkt af van die van Presser. Ook *onvrijwillige* teksten beschouwt hij als egodocumenten. Winfried Schulze, ‘Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte?’, *Vorüberlegungen für die Tagung „Ego/Dokument“*, in: Winfried Schulze, (red.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, Selbstzeugnisse der Neuzeit*; 2, (Berlin: Akademie 1996) 11-30, 23. Vergelijk <http://www.firstpersonwritings.eu/project.htm> Deze website staat in het teken van het Europees egodocumentproject dat in 2008 door verschillende (vroegmoderne) historici is geïnitieerd. Over de definitie van egodocumenten schrijven zij: ‘The participants did not ever agree on the precise definition of what “egodocument” exactly means but they share the same general understanding of the word. All also agree to consider that any text narrating the life of a person but produced at the request of an institution (such as the Inquisition, or a diplomatic department...) or for an official purpose (such as the wills or the petitions...) does not belong to the inner core of “egodocuments”. However such documents could well somehow be taken into account. While the participants all agree that the aim of the project is to consider the definition of “egodocuments” or of the several genres (diaries, memoirs...) it includes, they were reluctant to come up with a too narrow definition.’

²⁰¹ Vergelijk Van den Berghe, *Getuigen*, ‘1. Verantwoording’, over spontane en niet spontane getuigenissen: ‘V. De criteria publicatie en spontaneïteit.’ ‘De mate waarin stimulans en motivatie om te getuigen uit de persoon zélf komen, is van belang voor inzicht in de evolutie van het getuigen over de nazi-kampen. Wil men zicht krijgen op verbanden tussen persoonlijkheids- en getuigeniskenmerken (óf men getuigt, moment, inhoud van de getuigenis...) en hun evolutie, dan moeten spontane egodocumenten worden afgezonderd van uitgelokte, minder spontane getuigenissen. Spontane egodocumenten liggen meestal in het verlengde van de kampervaring. Vanuit psychologisch perspectief zijn ze onderdeel, voortzetting en verwerking van de extreme ervaring. Dat is minder

interviews, verklaringen en gerechtelijke verhoren afgevallen als broncorpus.²⁰² Niet alleen is er in die bronnen sprake van een medevormgevende aanwezigheid van anderen, ook is het gesproken woord iets anders dan het geschreven woord (en zodra het gesproken woord opgeschreven wordt, ontstaan er wederom verschillen.) Uitzonderingen zijn gemaakt voor enkele memoires waarin medeauteurs of ghostwriters optraden.²⁰³ In deze memoires worden mensen aan het woord gelaten – uit lagere klassen bijvoorbeeld die minder vaardig zijn met de pen – die anders niet aan het woord zouden komen.²⁰⁴ Daarbij beschouwen over het algemeen de hoofdpersonen van deze gezamenlijke egodocumenten het boek wel degelijk als van zichzelf, zelfs al is de vervlechting tussen het ‘ik’ en een tweede auteur niet altijd meer te ontrafelen.²⁰⁵ Ik heb daarnaast enkele interviews afgenomen, waarin vragen over het waarom van het schrijven aan de auteurs zijn gesteld. Deze interviews zijn niet meegenomen in de

---

uitgesproken het geval voor getuigenissen die door derden werden uitgelokt. De getuigenisprikkel komt dan van buiten en houdt alleen indirect verband met de eigen ervaring, en dat heeft een weerslag op vorm en inhoud van de getuigenis. Gesolliciteerde getuigenissen dienen door de band andere doelstellingen dan spontane egodocumenten en hun totstandkoming gehoorzaamt aan andere, minder persoonlijke, meer groepsgebonden, meer politieke wetmatigheden.’ Zoals op website gepubliceerd: <http://www.serendib.be/boeken/getuigen.htm#1by>

²⁰² Op een enkele verklaring na, zoals die van Herman Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, 1957, HCKW, RA 1103, getuigenis uit de *Wiener Library*, Londen, omdat deze een heel duidelijk eigen stempel draagt, en bijdraagt aan de schaarse inzichten over de beleving van Duits-joodse vluchtelingen in hoge posities in Westerbork. Ook heb ik van sommige auteurs die meerdere egodocumenten schreven, zoals Elie A. Cohen, hun verklaring bekeken en vergeleken met hun zelf geïnitieerde egodocumenten.

²⁰³ Bijvoorbeeld Jaap Stigter, *Levie de Lange’s dagboek*, (Den Haag: Omniboek 1964), Lex van Weren, Dick Walda, *Trompettist in Auschwitz: herinneringen van Lex van Weren*, (Amsterdam: de Boekerij 1980), Lies Auerbach-Polak, Betty Bausch-Polak, Nanda van der Zee, *Bewogen stilte. Oorlogsherinneringen van twee zussen*, (Baarn: Ten Have: 2004), en Ad van Liempt, *Frieda-verslag van een gelijmd leven*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2007).

²⁰⁴ Van den Berghe, ‘Het verleden is nooit voorbij: gebeurtenissen, geschiedenissen, identiteiten’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, I (1996) 13-41, 32-33, voetnoot 56, en Van den Berghe, *Getuigen*, 33-43, 37, ‘Worden de minder spontane ooggetuigenverslagen buiten beschouwing gelaten dan verdwijnen bepaalde aspecten en interpretaties van gebeurtenissen in het niets, er gaat een deel van de geschiedenis verloren. Een goed voorbeeld zijn de zigeuners met hun op orale overlevering gerichte cultuur, waarin het schrift - het vastgelegde - een ondergeschikte rol speelt.’

²⁰⁵ Zie interview Frieda Menco, 28 februari 2008, transcriptie op aanvraag. Over vervlechting ‘ik’ en tweede auteur, zie Siertsema, *Uit de diepten*, 115-116. Vergelijk Vos, *Het doorgestreepte*, 29. Overigens kan gesteld worden dat ook in gepubliceerde egodocumenten het ‘ik’ niet zo stabiel is als men denkt; teksten worden immers door redacteurs gelezen, die ook invloed hebben op de vormgeving ervan. Zie interview Ed van Thijn, 6 mei 2008, transcriptie op aanvraag.

hoofdanalyse, maar geven wel zicht op de achtergrond van het schrijven, de wisselwerking tussen auteurs en hun omgeving en eventuele verschillen in geschreven en mondelinge herinnering. De auteurs van de egodocumenten schreven – zeker na de oorlog – niet in een vacuüm; hun schrijven werd beïnvloed door een gevarieerd landschap van allerlei mediaboodschappen.

Naast inhoudelijke overwegingen voor de selectie die voor dit onderzoek is gemaakt, zijn er ook pragmatische. De hoeveelheid geschreven materiaal is in de loop der tijd zeer toegenomen, waardoor ik keuzes heb moeten maken. Naast de keuze voor geschreven bronnen, heb ik ook een selectie van die geschreven bronnen gemaakt. Zo zijn er in deze studie geen romans opgenomen. In fictie heeft de auteur namelijk de vrijheid om van de (eigen) geschiedenis af te wijken. Als een auteur zijn of haar boek nadrukkelijk als literatuur presenteert, heb ik deze bron niet in het onderzoekscorpus opgenomen.²⁰⁶ Van egodocumenten wordt wel gezegd dat ze zich op het breukvlak bevinden tussen fictie en non-fictie – literaire elementen zijn onontkoombaar in het beschrijven van de beleefde werkelijkheid.²⁰⁷

In dit onderzoek zijn wel zowel gepubliceerde als ongepubliceerde egodocumenten opgenomen; de uitsluiting van de laatste zou een verarming zijn van het onderzoeksmateriaal. Dit onderzoek richt zich ook niet op *publieke* beleving en herinnering, zoals de studies van Captain en Siertsema doen.²⁰⁸ Natuurlijk zijn persoonlijke en publieke beleving en herinnering niet los van elkaar te zien en hiermee houd ik rekening in de analyse. Het lezerspubliek is niet medeonderzocht, al kunnen bepaalde verwachtingen van auteurs *over* hun lezerspubliek natuurlijk van invloed zijn geweest op de inhoud van het geschrevene. Ik beperk mij ook niet tot Nederlandstalige egodocumenten. Egodocumenten van emigrés naar vooral de Verenigde Staten en Israël zijn in het corpus opgenomen, en zoveel mogelijk in de oorspronkelijke taal gelezen.

---

²⁰⁶ *Kinderjaren* van Jona Oberski viel daarmee af, terwijl de boeken van Durlacher wel zijn opgenomen. Jona Oberski, *Kinderjaren*, ('s Gravenhage: BSZZToh 1978), Gerhard Durlacher, *Strepen aan de hemel*, (Amsterdam: Meulenhoff 1985), *Quarantaine*, (Amsterdam: Meulenhoff 1993), en *Drenkeling* (Amsterdam: Meulenhoff 1997). Ook viel de kinderroman van Mariette Moskin af, die als tiener in Westerbork zat. Mariette Moskin, *I am Rosemarie*, (Bridgewater: Replica Books 1999; eerste druk 1972).

²⁰⁷ Siertsema, *Uit de diepten*, 115.

²⁰⁸ Captain, *Achter het kawat*, 16-17, 25, Siertsema, *Uit de diepten*, 116.

In de egodocumenten speelt het vluchtelingenkamp vooral voor de Duits-joodse vluchtelingen een belangrijke rol.²⁰⁹ Maar om een zo homogeen mogelijke ervaring en herinnering in kaart te kunnen brengen, heb ik ervoor gekozen om alleen egodocumenten met betrekking tot het doorgangs(- en internerings)kamp – waar alle auteurs hebben gezeten – te analyseren. Bovendien zijn er over het vluchtelingenkamp veel minder egodocumenten voorhanden; vooral contemporaine egodocumenten zijn schaars. Over het doorgangskamp is daarentegen door veel verschillende personen op meerdere tijdstippen geschreven. De periode uit welke ik egodocumenten heb bestudeerd, loopt van 1942 (om precies te zijn 1 juli 1942, toen het vluchtelingenkamp officieel *Durchgangslager* werd) tot aan 2010. Egodocumenten voor en na die tijd zijn dus niet geanalyseerd.²¹⁰

Acht dagboeken, vijftig briefcollecties en elf in gevangenschap geschreven verslagen, vormen de bronnen voor de beleving van het kamp tussen 1942 tot 1945. Voor de ontwikkelingen in de naoorlogse herinnering onderzocht ik 43 vroege memoires uit de tijdsperiode 1945-1960 en 79 late memoires, van vooral na 1980 tot aan 2010. De herkomst van al deze bronnen is heel divers. Het is al lang niet meer zo dat memoires alleen tot stand komen doordat een overlevende zijn of haar verhaal wil vertellen; vaker geschiedt publicatie op initiatief van een instantie of is het resultaat van een gezamenlijk project. Voor het ongepubliceerde materiaal zijn enkele archieven geraadpleegd. De archieven van het NIOD en het HCKW kunnen als voornaamste worden genoemd.²¹¹ Daarnaast bevonden zich enkele bronnen in het Joods Historisch Museum (JHM) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).²¹² In de selectie is voorrang gegeven aan – de weinige – kampingezetenen die meerdere egodocumenten hebben geschreven, en aan briefcollecties

---

²⁰⁹ De beleving van dit kamp speelt dan ook een rol in de latere beleving van het doorgangskamp door deze Duits-joodse vluchtelingen. Enige aandacht zal er daarom ook worden besteed aan de beleving van vluchtelingenkamp Westerbork in het hoofdstuk ‘Duitse en Nederlandse joden in Westerbork.’

²¹⁰ Behalve dan die egodocumenten die (ook) in en over het vluchtelingenkamp zijn geschreven en gebruikt worden om daar een impressie van te geven, zoals de brieven van Werner Stertzenbach.

²¹¹ Voor het NIOD: Het Westerbork-archief, 250i, dagboeken en egodocumenten, 244, die al eerder werd genoemd, alsook de collectie Kampen en gevangenschappen, 250d. Laatste twee archieven kwamen tot stand ‘tijdens de verzamel- en onderzoekswerkzaamheden van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD).’ (Inleiding bij 250d, zie website http://www.archieven.nl/nl/search-modonly?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=250d&milang=nl&mizk_alle=250d&miview=inv2#inv3t2)

²¹² In het JHM gaat het om enkele verslagen, brieven en een dagboek. In het IISG gaat het om stukken van twee personen, te weten Judica Mendels en Ed van Thijn.

waarin meerdere brieven van eenzelfde persoon of familie bewaard zijn gebleven, zodat de beleving en herinnering gedurende een langere periode kon worden gevolgd.

De selectie die is gemaakt, is een selectie van een selectie. Immers, niet iedereen heeft over zijn of haar verblijf in het kamp geschreven. Daarnaast ben ik afhankelijk van wat is overgeleverd. Er is waarschijnlijk, zeker wat brieven betreft, veel meer geschreven dan er bewaard is gebleven. In mijn selectie heb ik geprobeerd tot een goede variëteit en spreiding van de bronnen te komen, o.a. qua sekse, nationaliteit en klasse. Dit is niet in alle opzichten mogelijk. Van sommige soorten egodocumenten zijn er meer van mannen dan van vrouwen bewaard gebleven. Duitse joden zijn relatief oververtegenwoordigd, en er zijn – uiteraard – meer egodocumenten van joden die naar Theresienstadt en Bergen-Belsen zijn gedeporteerd dan naar Auschwitz en Sobibor, terwijl het gros van de joden naar één van de laatste twee kampen werd gedeporteerd.²¹³ Ook wat klasse betreft is er een duidelijke oververtegenwoordiging van de midden- en hogere klassen.²¹⁴ De meeste personen die in Westerbork kwamen, verbleven daar niet langer dan enkele dagen, alvorens zij op transport naar het oosten werden gezet. Zij kwamen eerder *door* Westerbork, dan dat zij in Westerbork verbleven. Van deze groep, die veelal uit de lagere klassen van de samenleving kwam, zijn weinig tot geen egodocumenten overgeleverd.

De realiteit is dat dit boek grotendeels niet over deze grote groep mensen gaat, ook niet *kán* gaan. Dit boek gaat vooral over de ervaringen van hen die voor langere tijd in

---

²¹³ Van de briefschrijvers ging bijvoorbeeld iets meer dan de helft op transport naar Auschwitz of Sobibor, waar de meesten van hen omkwamen, de anderen werden gedeporteerd naar Bergen Belsen en Theresienstadt waar zij omkwamen of werden bevrijd. Enkele zaten de oorlog uit in Westerbork of konden op een andere wijze aan verdere internering ontsnappen. Van de memoireschrijvers is de oververtegenwoordiging van Bergen Belsen en Theresienstadt nog groter.

²¹⁴ Het is vooral met betrekking tot briefschrijvers die in de oorlog zijn omgekomen lastig te achterhalen welke sociale achtergrond zij hadden. Men gaf meestal bij binnenkomst in het kamp een beroep op, wat op de *Lagerkarte* werd vermeld, maar daarover kon men ook liegen. (Zoals ook wordt beschreven in egodocumenten. Zie bijvoorbeeld Sam Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, uit de serie ‘getuigen van Westerbork’, (veendam/Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2002) 21.) Van de beroepen die worden genoemd, bevinden de meeste zich niet onder aan de maatschappelijke ladder, terwijl het grootste deel van de Nederlandse Joden – Amsterdammers vooral – zich daar wel bevonden. Zie Moore, *Victims and Survivors*, 26-27. Onder de briefschrijvers zijn welgeteld twee diamantwerkers-families. Het echte joodse proletariaat is in de selectie haast niet vertegenwoordigd, enkele egodocumenten zoals de memoires van Levie de Lange uitgezonderd. Beroepen die veel worden genoemd – in brieven, dagboeken en memoires – zijn de midden-, hogere en vrije beroepen. Men denke hier aan zakenmensen, groothandelaars en detailhandelaars, handelsreizigers, enkele kleine ambachtslieden, enkele ambtenaren, zoals leraren, enkele artsen en verpleegkundigen.

Westerbork konden blijven, de zogenaamde kampmiddenstand, hoewel ook de meesten van hen uiteindelijk aan transport moesten geloven. In die zin vallen zij weer samen met de grote groep personen die in dit onderzoek ondervertegenwoordigd zijn. Ook kan gesteld worden dat een groot deel van de ervaringen in Westerbork – met als voornaamste die ervaring die het kamp als het ware belichaamt: het transport – door praktisch iedereen werden gedeeld. Ervaringen van de ‘uitzonderingen’ zijn wellicht niet altijd zo uitzonderlijk. Maar dat ervaringen van hen die voor (heel) lange tijd in Westerbork verbleven, verschillen van de ervaringen van hen die voor korte tijd in het kamp zaten, zal in dit boek op verschillende momenten blijken.

In deze vergelijkende bronnenstudie gaat het niet om het adagium ‘hoe meer, hoe beter,’ maar om het onderzoek zo divers en breed mogelijk te maken door groepen van individuen door de tijd heen te volgen.²¹⁵ In het vervolg geef ik van ieder soort egodocument uit het onderzoek een korte beschrijving. Om wat voor soort egodocument gaat het hier? Wie schrijft, hoe schrijft men en wat zijn de voorwaarden waaronder men schrijft?

2.4.3. ‘Vandaag is het schrijfdag’: briefschrijven in een doorgangskamp

‘De PTT staat hier in het centrum van de belangstelling,’ concludeert H.L. Kamers haast zakelijk. De conclusie komt uit een rapport dat deze niet-joodse adjunct-commies van de PTT in 1943 opstelde over het postbedrijf in kamp Westerbork.²¹⁶ Met al die mensen die zowel brieven schreven, als brieven en pakjes ontvingen, was het een bedrijf van formaat, met meer

---

²¹⁵ Zie bijvoorbeeld Dalia Ofer, ‘Personal Letters in Research and Education on the Holocaust’, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 4 (1989) 3, 341-355, 345, zij spreekt hier over brieven: ‘Using clear guidelines, I think that we can indeed reach some general conclusions based on private correspondence. This is possible when a sizeable number of letters is involved. The letters of an individual, when they extend over a considerable period of time, afford us with a case study, which may in turn be compared to the experiences of another individual. Who is writing, from which subgroup the letters derive, how frequently the letters are spaced during a certain time frame and why — these are all questions which the historian should ask himself in using these materials.’ Vergelijk Marijke Faassen, ‘Het dagboek: een bron als alle andere?’, in: *Theoretische Geschiedenis*, 18 (1991) 1, 3-19, 10, ‘Is het mogelijk om parallele bronnen te gebruiken voor vergelijkend onderzoek, dan stijgt daarmee de representativiteit en neemt de relevantie [i.e. relevantie van de reikwijdte van het onderzoek, zou ik zeggen, EM] evenredig toe.’ Vergelijk Van den Berghe, ‘Het verleden is nooit voorbij’, 37: ‘Door vele egodocumenten over dezelfde gebeurtenis onderling te vergelijken, ze op hun intellectuele kwaliteiten (consistentie bijvoorbeeld) te beoordelen en door ze te toetsen aan kennisgegevens afkomstig uit minder subjectieve bronnen (onder meer ‘harde bronnen’ zoals archeologische en boekhoudkundige gegevens), kunnen verschillende min of meer consistente belevings-, interpretatie- en getuigeniswijzen worden blootgelegd.’

²¹⁶ H. Lameris, ‘Het P.T.T. bedrijf te Lager Westerbork, 1942-1943’, HCKW, DO 777, inv.nr. 8209.

dan 111 mensen in dienst en duizenden in- en uitgaande poststukken per dag.²¹⁷ Om dit alles in goede banen te leiden en het postverkeer te kunnen controleren, waren er schrijfdagen ingericht. Eens in de veertien dagen mocht iedere kampingezetene één brief van twee kantjes of twee postkaarten schrijven. Vanaf juni 1944 was het alleen kampingezetenen boven de zestien jaar toegestaan te schrijven.²¹⁸ Daarnaast mocht men bedankkaarten sturen voor ontvangen pakketten, waarvan de tekst door *Oberdienstleiter* Kurt Schlesinger vooraf was bepaald: ‘Pakket ontvangen. Hartelijk dank.’²¹⁹ Pakketten mocht men ook ontvangen, al was dat pas na een bepaalde periode.²²⁰ De zogenaamde schrijfdagen waren per barak verdeeld. Vandaar de al snel gebruikte briefopening ‘Vandaag heb ik schrijfdag.’ Een grote verandering in het postwezen betrof de introductie van het Westerborkpostpapier in november 1943.²²¹ Men mocht nog steeds briefkaarten schrijven, maar moest de brieven op voorgeprint postpapier schrijven; twee maal dertien regels op één kant en negen regels op de andere kant. ‘Nur die Linien beschreiben!’ stond er in de kantlijn gedrukt. ‘B.[este] M.[ensen]! Nu wordt ’t telegramstijl,’ begint Héléne Wolff haar eerste brief op het standaardpostpapier, terwijl zij voorheen dichtbeschreven vellen papier aan haar vrienden stuurde. Het antwoordvel zat aan

---

²¹⁷ Ibid., over de verkoop van onbeschreven poststukken schrijft Lameris bijvoorbeeld: ‘5. De verkoop is dagelijks ongeveer 2000 briefkaarten, 500 adreskaarten, 400 frankeerzegels à 7 ½ cent, enz..’ Ook worden per dag ongeveer 600 postzakken ontvangen. Een statistiek over de maand januari geeft een aantal van 13460 ‘briefppn’ [briefpapieren EM] en 34859 ‘postppn’ [postpapieren EM].

²¹⁸ ‘Lagerbefehl 58’, 17 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr.114, ‘Lagerbefehl 83’, 29 juni 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 118: ‘Met wijziging van kamporder Nr. 58, (letter A nr. 4) wordt bepaald, dat slechts personen boven 16 jaar om de twee weken een brief verzenden mogen. Kampingezetenen onder 16 jaar moeten bij de Antragsstelle vergunning om te schrijven aanvragen. De noodzakelijkheid hiervan wordt door mij van geval tot geval onderzocht.’

²¹⁹ Harm van der Veen, Guido Abuijs, m.m.v. Dirk Mulder, *Westerbork 1939-1945. Het verhaal van vluchtelingenkamp en Durchgangslager Westerbork*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2003) 67.

²²⁰ Zie brief van Nathan Heymans, 8 juni 1943, HCKW, RA 750, familie Heymann-Heymans, brieven aan familie Heymans (nog) thuis, waarin hij schrijft dat hij pas na ‘Erlaubnis’ ontvangen te hebben pakketten gestuurd mag krijgen. Zijn schoonzoon Herman Heymann schrijft dat Nathan toestemming heeft ontvangen op 15 juni 1943. Dit gaat overigens buiten de JR om, via welke wel pakketten gestuurd mochten worden. Ook mochten nieuwelingen niet meteen bedankkaarten sturen. Pas als men een stempel in de persoonskaart had, en dus langer dan enkele dagen in het kamp verbleef, mocht men bedankkaarten sturen. Brief van Héléne Wolff van 16 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889, brieven van Héléne Mimi Wolff aan vrienden en kennissen, en brief van 24 september 1943: ‘Die kaarten [bedankkaarten] schrijf ik sinds ik een blauwe stempel heb. Vóór dien tijd mocht ik geen kaart schrijven.’

²²¹ ‘Lagerbefehl 58’, 17 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 114.

dit papier vast, wat H el ene doet schrijven, ‘De eenige lichtstraaltjes, die door jelui brieven binnenkwamen, zijn nu gedooft.’²²²

Vanzelfsprekend mocht er niet worden geschreven over interne kampaangelegenheden, zoals ook in het vluchtelingenkamp het geval was geweest.²²³ Post werd gecensureerd; alle in- en uitgaande post kwam in principe onder ogen van de kampleiding.²²⁴ Toch is de kwestie van de censuur niet zo eenduidig. In brieven zelf zijn tegenstrijdige berichten over de mate van censuur te lezen. Schrijvers hadden verschillende ideeën over de strengheid van de censuur en de angst voor eventuele ontdekking. Jo van Oosten Jakobs is bijvoorbeeld heel cynisch, als ze in haar clandestiene brief schrijft: ‘Over de post behoef je niet te schrijven, censuur en ik heb er toch niets aan.’²²⁵ Tegelijk schrijft H el ene Wolff in juli van datzelfde jaar 1943 dat de inkomende post niet werd geopend, wel de uitgaande, al was dit twee weken later weer veranderd. Ze schrijft ook dat in een brief van een vriendin juist veel was doorgekrast.²²⁶ In de briefcollecties in dit onderzoek ben ik echter geen doorgekraste zinnen tegengekomen. Waarschijnlijk werden er vooral steekproeven gehouden, zoals ook Mechanicus schrijft. Daarbij opende men vaak alleen de brieven, zonder dat naar de inhoud werd gekeken. De censuur zou op drie dingen letten: ‘aanwijzingen betreffende ondergedoken geld, ondergedoken mensen en militair nieuws.’²²⁷ Af en toe werd de censuur

---

²²² Brief van H el ene Wolff van 20 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889. H el ene Wolff was gedoopt en beschouwde zichzelf als christelijk. Interessant zijn haar opmerkingen over joden in het kamp: ‘Ik ben minder antisem: geworden, sinds ik hier ben, dat zal jelui verheugen,’ schrijft ze bijvoorbeeld in haar eerste brief aan haar vrienden. Voor wat betreft de beleving van het kamp op de punten waar ik H el ene citeer, maken haar licht antisemitische opvattingen echter geen verschil met de beleving van ‘gewone’ (gedoopte) joodse Nederlanders. Zoals ze zelf al schrijft: ze werd juist milder gestemd door haar ervaringen in het kamp. Brief van H el ene Wolff van 1 juni 1943.

²²³ Voorschrift over de post van 11 februari 1942, Drents Archief (DA), Archief 0126, Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork (CVW), inv.nr. 17.

²²⁴ De censuur van de pakketbriefkaarten – brieven bij/in pakketten – was voor de rekening van het postbedrijf zelf. De marechauss ees hadden de censuur op de binnenkomende pakketten. Iedere dag werden door hen een groot aantal pakketten opengemaakt en weer dichtgemaakt alvorens ze gesorteerd werden naar barak of afdeling. Zie Lameris, ‘Het P.T.T. bedrijf te Lager Westerbork, 1942-1943’, HCKW, DO 777, inv.nr. 8209.

²²⁵ Niek van den Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres: brieven en getuigenissen uit de jaren 1936-1945*, (Kampen: Kok 2000) 182.

²²⁶ Brief van H el ene Wolff van 30 juli 1943, en brief van 8 oktober 1943 over een andere brief waarin was geschript, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

²²⁷ Philip Mechanicus, *‘Ik woon, zoals je weet, drie hoog’, brieven uit Westerbork*, (Amsterdam: Balans 1987) 22, 29.

strenger toegepast, vooral als er regels waren overtreden. Eenmaal is zo het schrijven en ontvangen van brieven en pakketten enkele maanden verboden geweest.²²⁸

Maar met censuur moest men altijd voorzichtig zijn, zelfs al lijken de meeste briefschrijvers zich er niet heel veel van te hebben aangetrokken. Enkelen maakten gebruik van codes in brieven, de meesten schreven zo gewoon als mogelijk over het leven in het kamp, ook over interne aangelegenheden.²²⁹ Toch stuurde men, als men kon, clandestiene post naar huis. Daarvan wist men zeker dat er geen enkele censuur op werd uitgeoefend en er was geen limiet aan hoeveel men kon schrijven. Deze brieven zijn dus meestal langer en soms ook openhartiger over het leven in het kamp, al verschilt dit van persoon tot persoon; de mate waarin men zelfcensuur toepaste om het thuisfront niet al te ongerust te maken, moet ook niet onderschat worden. Er waren verschillende mogelijkheden om brieven het kamp uit te smokkelen, veelal met hulp van niet-joodse Nederlanders die werkten in of handel dreven met het kamp. Ook waren er bereidwillige marechassees. Joden die op dienstreis gingen konden eveneens brieven meenemen.²³⁰

De brieven die uit Westerbork werden verstuurd en in dit onderzoek centraal staan, zijn geen zakelijke, maar persoonlijke brieven. Ze zijn in eerste instantie bedoeld als middel tot communicatie met intimi, geschreven ter bevestiging van elkaars bestaan, gezondheid en affectie. Tegelijkertijd kregen sommige van deze brieven in de loop van het verblijf van de schrijver in Westerbork een meer reflectief en getuigend karakter. Aan het eigenlijke doel van deze brieven, de directe communicatie tussen vrienden of familie, werd voorbijgegaan voor een door de schrijver als hoger beschouwd doel, namelijk het getuigenis afleggen tegenover de buitenwereld van wat er in Westerbork gebeurde. Overigens vaak met het bijkomende doel

---

²²⁸ Dit omdat de kampeiding achter enkele briefsmokkelroutes was gekomen. ‘Lagerbefehl 64’, ‘Betr. Strafmaatregel wegens het smokkelen van brieven’, 13 januari 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 116. Ook andere aanpassingen in het postbeleid kwamen voort uit het overtreden van bepaalde regels. Zie *Mechanicus*, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 50, brief van 10 november 1943: ‘Zoals ik al schreef heb ik je pakketje ontvangen. Op de briefkaarten mogen wij geen datum van afzending meer schrijven, noch onze handtekening meer plaatsen. Daarmede is gezwendeld, vandaar dat verbod.’

²²⁹ Voorbeeld van een code beschrijft Salomon, ‘Als je schrijft moet je achter de aanhef net zooveel uitroepsteeken zetten zooveel brieven en kaarten je al gehad hebt. Doe je dat?’ Brief van Salomon Gotlib van oktober 1942, Joods Historisch Museum (JHM), Document (Doc.) 00000984, brieven van familie Gotlib aan dochter M. Eberle-Gotlib en schoonzoon O. Eberle te Rotterdam.

²³⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 159, dagboekbrief van 21 juli 1943, ‘Natuurlijk gaan er toch brieven illegaal weg, bv. door timmerlieden, die wel eens in het kamp moeten zijn, marechassees enz..’

mensen te waarschuwen en in beweging te brengen.²³¹ Deze brieven zou ik daarom getuigenisbrieven willen noemen. Etty Hillesums brief over het transport van 23 augustus 1943 is daarvan misschien wel het beste voorbeeld.²³²

Naast de persoonlijke ‘Westerborkbrief’ en de getuigenisbrief, zijn er ook brieven die werden geschreven aan geliefden maar niet werden verstuurd. Volgens Garbarini functioneerde het schrijven van deze brieven als het bijhouden van een dagboek. De zogenaamde ‘dagboekbrieven’ hielpen de schrijvers hun wortels niet te vergeten en gaven de auteur het gevoel nog contact te hebben met hun (vooroorlogse) identiteit en familie.²³³ Om die reden beschouw ik de brieven die Mirjam Bolle aan haar verloofde in Palestina schreef en de brieven van Hans Bial aan zijn gedeporteerde Hetty als dagboeken.²³⁴ Die brieven geven dus, net als dagboeken, een heel rechtstreekse inzage in de beleving van Westerbork tijdens het verblijf aldaar.

Briefschrijven, net als dagboekschrijven, past in een bredere traditie. Het is een genre op zich en heeft zijn eigen conventies. Wat een ‘goede brief’ is, kan men lezen in brievenboeken: etiquetteboeken op het gebied van briefschrijven.²³⁵ Natuurlijk maakten de kampingezetenen geen gebruik van een handleiding bij het schrijven van hun brieven, maar toch zullen zij zich bewust zijn geweest van de culturele en sociale normen die er bestonden over het schrijven van een goede brief. Die waren in Westerbork soms moeilijk vast te houden. Dit gold ook voor andere briefschrijvers in moeilijke omstandigheden. Hun brieven,

---

²³¹ Vergelijk Walter Zwi Bacharach, *Dies sind meine letzten Worte... Briefe aus der Shoah*, uit het Hebreeuws vertaald door Maurice Tzorf, (Göttingen: Wallstein Verlag 2006) 14. (Duitse vertaling) In deze bundel wordt het eerste doel van de brieven, gewone communicatie, enigszins vergeten, of in ieder geval op de achtergrond geplaatst, terwijl het getuigende element op het moment van schrijven zelf wordt uitvergroot, 22.

²³² Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 686-698. Vergelijk bijvoorbeeld de brief van Bob Cahen, *Ergens in Nederland. Brief uit kamp Westerbork 1 november 1942*, geïllustreerd door Leo Kok, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 1988). De brief diende ook als waarschuwing, zie de inleiding door Dirk Mulder.

²³³ Garbarini, *Numbered Days*, 17-18.

²³⁴ Overigens beschouwt Mirjam Levie-Bolle haar brieven ook als dagboek, getuige de ondertitel van de gepubliceerde brieven. Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen Belsen*.

²³⁵ Bijvoorbeeld W. Blom, *Hoe schrijf ik mijn brieven?*, (Amsterdam: Mulder 193X; oorspronkelijk *Hoe schrijf ik een brief?*, Amsterdam: Bosch 1932), die schrijft voor de gemiddelde Nederlander. Tot aan 1994 zijn er nieuwe uitgaven van dit boek verschenen.

bijvoorbeeld brieven van soldaten uit de loopgraven, vertonen dan ook verscheidene overeenkomsten met de brieven uit Westerbork.²³⁶

Wie schreven deze brieven? In dit onderzoek zijn vijftig briefcollecties onderzocht. Met een briefcollectie wordt een verzameling van brieven uit Westerbork bedoeld, geschreven aan familie en/of vrienden, gepubliceerd of ongepubliceerd.²³⁷ Briefcollecties met meerdere brieven van dezelfde persoon of familie genoten de voorkeur. Bij elkaar zijn 87 briefschrijvers onderzocht.²³⁸ Deze zijn ongeveer gelijk over de seksen verdeeld.²³⁹ Bijna alle leeftijden zijn vertegenwoordigd; de jongste briefschrijver is geboren in 1935, de oudste in 1869. Meer dan dertig auteurs zijn geboren voor 1900, nog een derde tussen 1900 en 1920, met een piek tussen 1900 en 1915, een vijfde na 1920. Brieven van schoolkinderen bleken schaars, wat te maken zal hebben met het verbod op schrijven onder de zestien jaar.²⁴⁰ Ongeveer een vijfde van de briefschrijvers is van Duitse afkomst. Meestal gaat het om joden die al (ver) voor de oorlog naar Nederland zijn geëmigreerd, niet om personen die ook in het vluchtelingenkamp hebben gezeten.²⁴¹ Wat de sociale achtergrond van de auteurs betreft zien we een oververtegenwoordiging van midden- en hogere klassen. Een enkele diamantslijper en

---

²³⁶ Overeenkomsten zijn onder andere de mate waarin (zelf)censuur werd toegepast, de onzekerheid die de briefschrijver had over (de frequentie van) het schrijven van de ander en het proberen te creëren van een sfeer van ‘normaliteit’ en ‘huiselijkheid’ in de brieven die men schreef. Rebecca Earle, ‘Introduction: Letter, Writers and the Historian’, in: Rebecca Earle (red.), *Epistolary Selves: Letter and Letter-writers, 1600-1945*, (Aldershot: Ashgate 1999) 1-12, 9, over het creëren van een normale wereld in Eerste Wereldoorlogbrieven, en Christa Hämmerle, “‘You let a weeping woman call you home?’ Private Correspondences during the First World War in Austria and Germany’, in: Earle, *Epistolary Selves*, 154-157 over censuur, 158 over de onzekerheid over het briefschrijven van de ander, verder 162-166.

²³⁷ Omdat het mij gaat om beleving van kampingezetenen, heb ik geen brieven áán kampingezetenen bestudeerd. Sowieso zijn deze ook in veel mindere mate voorhanden; de meeste van deze brieven zijn immers niet bewaard, ze werden meegenomen naar de concentratie- en vernietigingskampen. De meeste brieven zijn afkomstig uit archieven en derhalve ongepubliceerd.

²³⁸ Omdat ik kinderen die – onofficieel – regels bijschreven niet heb meegeteld, en omdat vele kampingezetenen geregeld op de naam van een bevriende ander schreven waardoor niet altijd meer goed is te achterhalen wie nu precies schreef, is dit aantal niet helemaal exact. Op enkele na heb ik alle briefschrijvers minstens éénmaal geciteerd. Aangezien de brieven van de niet-geciteerden wel bijdroegen tot het totale beeld, heb ik de auteurs daarvan wel in de ‘Lijst van auteurs: bibliografische en biografische gegevens’ opgenomen, 440.

²³⁹ 42 mannen en 45 vrouwen.

²⁴⁰ Van enkele auteurs heb ik het geboortjaar niet kunnen achterhalen. Van de overige is er een in de jaren 1860-1869, acht in de jaren 1870-1879, 14 in de jaren 1880-1889, 11 in de jaren 1890-1899, 19 in de jaren 1900-1909, 14 in de jaren 1910-1919, 13 in de jaren 1920-1929, 7 in de jaren 1930-1939, geboren.

²⁴¹ Eén vrouw is van Poolse afkomst, de rest uit Duitsland.

kleine ambachtsman zijn wel vertegenwoordigd.²⁴² Levensbeschouwelijke achtergronden variëren eveneens.²⁴³ Deze zijn niet altijd makkelijk te achterhalen. Veel van de auteurs zullen min of meer geassimileerd zijn geweest; in de brieven is weinig sprake van een heel openlijke religieuze beleving.

Lameris schreef niet voor niets dat het postkantoor in het centrum van de belangstelling stond. Briefschrijven, en wellicht nog meer het ontvangen van brieven en pakketten, betekende heel veel voor de kampingezetenen van Westerbork. ‘Bets waar blijft je brief toch?’ vraagt Mania Krell met enige onrust. ‘Als ik die niet tijdig heb, ben ik helemaal ongelukkig en uit mijn evenwicht.’²⁴⁴ In een eerdere brief schrijft ze ook ‘Je beseft helemaal niet, hoe gelukkig elk levensteken van buiten mij maakt.’²⁴⁵ Voor pakjes werd in de brieven altijd uitvoerig bedankt; meestal was het één van de eerste dingen waar men mee begon. Het was niet makkelijk om vanuit Westerbork te schrijven. ‘k Wilde dat je me hier even 3 hoog zag zitten, tusschen mijn dekens en mijn dozen levensmiddelen, met verdraaide beenen half licht en een geroezemoes van al die pakkende en zenuwachtige mensen! Ik kan hier ook natuurlijk nooit zoo schrijven als ik zou willen,’ schrijft Lotte Ruth Kan aan haar niet-joodse man.²⁴⁶

Maar zodra men in het kamp arriveerde, begon men met schrijven. Het was immers de enige manier om contact met buiten te onderhouden, de enige verbinding die men met de gewone wereld had. ‘The home they had left behind remained the horizon of all their hopes and wishes,’ schrijft historica Christa Hämmerle over de briefschrijvers in de loopgraven, die zich in een soortgelijke situatie – afgesloten van thuis in een vreselijke, onwerkelijke omgeving – bevonden.²⁴⁷ Ook in de Westerborkbrieven probeerden de auteurs een bepaalde normalisering te bewerkstelligen, probeerden ze vast te houden aan wat ze kenden, aan wie ze waren voordat ze in Westerbork terechtwamen. ‘In gedachten houd ik altijd gesprekken met elkeen van jullie,’ schrijft Meta Loeb bijvoorbeeld, ‘bijvoorbeeld bij mijn werk, (...) Dan

---

²⁴² De informatie over de sociale achtergrond is helaas onvolledig. Bij de briefschrijvers duiken beroepen op als handelaar, winkelier, onderwijzer, ambtenaar, arts, verpleegkundige e.d. Zie hiervoor ‘Lijst van auteurs’, 441.

²⁴³ Op de Joodse Raad kaart of de Westerbork *Lagerkarte* en bij (eventuele) inschrijving in de gemeente Westerbork werd vaak wel de kerkelijke gezindte ingevuld. Meestal was dit ‘NI.’ Zie de ‘Lijst van auteurs’, 441.

²⁴⁴ Brief van Mania Krell van 1 juni 1943, HCKW, RA 1095.

²⁴⁵ Brief van Mania Krell van 2 mei 1943, HCKW, RA 1095.

²⁴⁶ Brief van 28 juli 1944 van Lotte Ruth Feldman-Kan aan haar niet-joodse man Tibor Feldman, HCKW, RA 2020/SRA 1727.

²⁴⁷ Christa Hämmerle, ‘WWI Private Correspondence’, in: Earle, *Epistolary Selves*, 152-182, 165.

merk ik niets van het geroezemoes om me heen.’²⁴⁸ Herinneringen werden in brieven opgehaald, er werd volop gevraagd naar familie, vrienden en kennissen. Men probeerde nog zoveel als mogelijk het leven van thuis als het ware mee te leven. Schrijven leidde af, was een manier om even uit de vervreemdende kampwerkelijkheid te komen. ‘Het zou ons erg prettig zijn als wij weer eens een briefje van u krijgt [sic] want wij hebben niemand meer die ons schrijft’, schrijft Rozette Acohen aan kennissen.²⁴⁹ Tegelijkertijd vormden de brieven ook een illustratie van de afbraak van dat leven. Auteurs merkten op dat ze niet konden schrijven zoals ze zouden willen schrijven. ‘Eigenlijk vond ik deze brief zoo’n sof als geheel, dat ik hem liever niet zou wegsturen,’ geeft Hilde Verdoner-Sluiizer toe aan haar ondergedoken man.²⁵⁰ Wat stak was dat men zich niet kon houden aan wat normaal was.

De Westerborkbrief illustreerde deze afbraak, maar inhoud en vorm lieten ook de aanpassing aan het Westerborkleven zien. De brieven braken haast alle regels van het briefschrijven: blaadjes werden zo vol mogelijk beschreven, brieven hadden geregeld meerdere afzenders, en ironisch genoeg was (onbedoelde) herhaling van vragen en mededelingen niet ongewoon.²⁵¹ Ook had een brief vaak meerdere geadresseerden. Brieven circuleerden onder kennissen. ‘Wij schrijven alleen maar aan jullie,’ schrijft Salomon Gotlib, ‘laat de anderen de brieven maar lezen.’²⁵² Naarmate men langer in Westerbork zat, kregen de

---

²⁴⁸ Brief van Meta Loeb-Spiegel, ongedateerd, waarschijnlijk 1943, HCKW, RA 1012, brieven van Familie Loeb aan familie.

²⁴⁹ Brief van Rozette Acohen van 11 juli 1943, HCKW, RA 1985, brieven van familie Acohen aan de voormalige huishoudster, familie W. Lohman-Leijer. Haar moeder Sara schrijft een paar dagen later: ‘Wij vinden het erg prettig dat U ons geregeld wil schrijven.’ Brief van 15 juli 1942 van Sara Acohen – Lopes Salzedo, HCKW, RA 1985.

²⁵⁰ Brief van Hilde Verdoner-Sluiizer aan Gerrit Verdoner, medio januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, brieven van Hilde Verdoner-Sluiizer aan haar ondergedoken man Gerrit Verdoner.

²⁵¹ Voorbeelden van het volschrijven van brieven: Brieven van H el ene Wolff, NIOD, 250i, inv.nr. 889, brieven van Abraham en Jeannot Asscher aan moeder en stiefvader, HCKW, RA 1090, en brieven van familie Acohen(-de la Bella) aan zoon, schoondochter en pasgeboren kleinzoon Tom en aan de ouders van hun schoondochter, HCKW, RA 1478. Voorbeelden van brieven met meerdere afzenders: Abraham en Jeannot Asscher, HCKW, RA 1090 en familie Heymann-Heymans, HCKW, RA 750. Al dan niet bedoelde herhaling van vragen en mededelingen: Hilde Verdoner Sluizer, brief medio januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887-888, meerdere keren vraagt ze hoe het gaat, brief van Sander de Levie van 13 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891, brieven van familie Levie aan familie thuis, waarin Sander twee keer om keelpastilles vraagt.

²⁵² Brief van Salomon Gotlib van 16 oktober 1942, JHM, Doc. 00000984. Ook Judica Mendels liet haar brieven circuleren. ‘L.A. Ook deze brief is voor alle 16.’ Brief van Simon Rosenbaum van 11 april 1944 aan Anny van

brieven steeds meer een bepaalde vorm, die het ritme van het kampleven weerspiegelde. Velen begonnen hun brief, zoals gezegd, met te constateren dat het vandaag schrijfdag was.²⁵³ Daarna volgde meestal een vast repertoire aan thema's. Men bedankte voor de pakjes, vroeg niet zonder enige schroom om nieuwe etenswaar en spullen, waarna men wat vertelde over de eigen gezondheid, die van de directe familie, en de hoop of kans die ze hadden om in het kamp te blijven.²⁵⁴ Men maakte geregeld enkele opmerkingen over transporten, wie 'weg'

Ormond, eigenlijk geschreven door Judica Mendels, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 195.

²⁵³ Brief(kaart) van Celine Adelsbergen-Kattenburg van 21 september 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 879, brieven van Celina-Adelsbergen-Kattenburg aan familie. 'Vandaag is 't schrijfdag, en wil ik jullie en ook Zutphen vriendelijk bedanken voor de heerlijken pakketten ons gestuurd.' Verder brief van Joseph Frijda van 17 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 884, brieven van familie Frijda en van familie van Baren aan dochter Martha Smit-Frijda: 'Het is vandaag schrijfdag voor het ziekenhuis.' Brief van Sander Levie van 27 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891, 'Lieve vrienden, Het is heden schrijfdag in onze barak.'

²⁵⁴ Over het bedanken voor pakjes zie brief van 26 december 1943 van Maurits Acohen, (op naam van zoon R. Acohen geschreven) HCKW, RA 1478, hij begint met de ontvangst van een brief bevestigen, 'Brief 17-12 ontv.', daarna worden verschillende mensen bedankt voor het ontvangen pakketje, 'Bedank Elise voor het elite pakje, er zat van alles in, ook twee stukken zeep, broek + vest ontv, (...), ik vermoed dat alle pakjes in ons bezit zijn gekomen inhoudsbriefje was er niet in, omdat dit niet mag, je kunt het ook binnen in het doosje met potlood schrijven, (...), bedank Willem voor die bijzondere attentie, want juist vet komt ons zoo van pas.' Over gezondheid schrijft hij: 'Wij zijn Gzd gezond, vandaag ben ik thuis gebleven, ik heb deze nacht weer zoo gehoest, maar de dokter heeft mij tabl. Gegeven en komt al weer los.' Tussendoor stelt hij enkele vragen over huiselijke aangelegenheden. Aan het einde van de brief komen de pakketverzoeken, 'liefst boter vet suiker', en geruststellingen 'voor eerst komen wij er wel', ten slotte sluit hij af, met in dit geval, een gelukkig nieuwjaar te wensen. Ook de brieven van H el ene Wolff zijn kenmerkend. Haar brief van 1 juni 1943 begint ze met iedereen te bedanken 'Beste Menschen, Wat hebben jelui mij allemaal geducht verwend!', waarna de bedankjes individueel uitgedeeld worden en ze ook vertelt wat ze het beste kunnen sturen 'indien jullie 't krijgen kunt enkele boter, eieren, kaas en een enkel keer roggebrood te sturen. Dat maakt al 't eten hier voedzaam.' Ten slotte een brief die Sara Acohen-Lopes Salzedo verstuurde: 'U [sic] kaart hebben wij ontvangen. Wij danken u voor de heerlijke pakjes. De boontjes die U ons gestuurd hebt waren heerlijk, we hebben ze meteen opgegeten. Wat bent u toch goed voor ons.' Brief van Sara Acohen- Lopes Salzedo van 21 oktober 1943, HCKW, RA 1985. In een brief van 4 november 1943 bedankt Sara voor de scheermesjes voor haar man en voor de bruine bonen. 'Mevrouw zou u mij een doosje schoensmeer en een pakje waschpoeder [sic] willen sturen?' vraagt ze daarna. Over transportkansen: brief van Dien Levie van 12 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr.891: 'Maandag gaat hier een transport vandaan, daar horen wij niet bij', schrijft Dien Levie aan familie, 'nu gaat Vrijdag weer een transport naar P, voorlopig blijven wij hier daar Jaap hier werkzaam is.'

was, i.e. op transport, wie kon blijven.²⁵⁵ Het dagelijkse kampleven, werk en vrije tijd, waren belangrijke onderwerpen.²⁵⁶ Vragen naar buiten, naar hoe vrienden en familie het maakten, figureerden in de meeste brieven, waarna men meestal afsloot met de haast dwingende vraag ‘schrijf je gauw eens terug?’²⁵⁷

Natuurlijk verschilde de inhoud ook per persoon, sommige briefschrijvers waren zakelijker, anderen neigden meer naar contemplatie.²⁵⁸ Ook trok de ene persoon zich meer aan van het gevaar van censuur, of censureerde zichzelf – vooral om de thuisblijvers de ergste details te besparen.²⁵⁹ In gesmokkelde brieven waren auteurs gemiddeld langer van stof.²⁶⁰ De kaartjes die kampingezetenen, ten slotte, uit de vertrekkende trein naar buiten gooiden, lijken de definitieve afbraak van het gewone leven te belichamen. Alle conventies werden overboord

---

²⁵⁵ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 126, brief van Jenny Stern aan vader Aron Stern van 23 oktober 1942. ‘Tante Annie, oom Ies & kinderen zijn vannorgen doorgedaan. Beroerd!’ schrijft Jenny Stern aan haar vader. ‘Verder is er geen familie van ons meer vertrokken.’

²⁵⁶ Brief van Hilde Verdoner Sluizer van 15 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, over haar werk op kantoor, bijeenkomsten waar ze naartoe gaat, en over de kapper. Hélène Wolff vertelt over het leven in het kamp: ‘Men heeft veel veerkracht. We [gedoopte joden EM] zijn nog niet in een aparte barak, maar mogen Zondags naar de Kerkdienst om 3 ½ uur.’ Ook schrijft ze over waar ze komt te werken: ‘ze is op school en ik kom er waarschijnlijk ook. Vraag svp Mees van Leeuwen en Cor Proos-Berlage om materiaal daarvoor.’ (Hélène Wolff was tekenlerares). Brief van Hélène Wolff van 1 juni 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

²⁵⁷ Brief van Lina Dalsheim aan vriendin Greet van 19 juni 1943, HCKW, RA 1205, brieven aan vrienden.

²⁵⁸ Voorbeelden van zakelijke auteurs zijn Jaap Levie, NIOD, 250i, inv.nr. 891 en Joseph Frijda, NIOD, 250i, inv.nr. 884. Auteurs die naast hun zakelijke berichten ook neiging tot contemplatie hadden, zijn onder andere Hélène Wolff, NIOD, 250i, inv.nr. 889, Hilde Verdoner-Sluizer, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, Philip Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, Etty Hillesum, *Nagelaten geschriften*, en Werner Stertzenbach, *Rood en jood*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2005), brieven aan Manja Pach vanuit Westerbork, 1941-1943.

²⁵⁹ Brief van Salomon Gotlib van oktober 1942, JHM, Doc. 00000984. Salomon Gotlib was bang voor censuur en wilde zeker weten hoeveel pakjes en brieven waren verstuurd. ‘Als je schrijft moet je achter de aanhef net zooveel uitroepetekens zetten zooveel brieven en kaarten je al gehad hebt. Doe je dat?’ Hélène Wolff censureert zichzelf in haar brief van 23 augustus 1944: ‘’t Gedeelte wat je bij de Groninger brief schreef, was minder geslaagd: ’t was goed bedoeld, maar er zijn nu eenmaal dingen waarover wij niet kunnen spreken.’ Brief van Hélène Wolff van 23 augustus 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889, brief van Dien Levie van 12 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891, waarin ze zich juist weinig druk maakt over de censuur. ‘Jij mag ons gerust schrijven, de brieven schijnen niet opengemaakt te worden.’

²⁶⁰ De gesmokkelde brieven van Hilde Verdoner-Sluizer zijn allen meerdere kantjes lang. Hilde Verdoner Sluizer, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888. Hetzelfde geldt voor Etty Hillesums gesmokkelde brieven. Hillesum, *Nagelaten geschriften*, bijvoorbeeld 686-698, brief aan Han Wegerif van 24 augustus 1943.

gegooid om dit laatste levensteken naar buiten te krijgen. De familie Levie gooide drie kaartjes uit de trein, waarvan ik hier één citeer:

'13-07-'43

Beste vrienden,

Heden vertrokken van Westerbork naar onbekende stemming [sic EM],
denkelijk Riga.

Vaarwel. God geve, dat wij spoedig weer terug mogen zijn. Vaarwel, de
hart. groeten van het trio

Beleefd verzoek ik U deze kaart te willen posten, waarvoor onze dank.'²⁶¹

2.4.4. 'Achter prikkeldraad': dagboekschrijven in Westerbork

Dr. Gabriel Italie, docent klassieke talen, was een dagboekschrijver pur sang. Al voor de oorlog hield hij een dagboek bij, een gewoonte die hij ook geruime tijd na de oorlog in stand hield.²⁶² 'Achter prikkeldraad' is de titel die Italie zijn kampdagboek uit Westerbork meegaf.²⁶³ Die titel koos hij niet voor niets. Het leven in Westerbork was fundamenteel anders dan het leven dat hij ervoor leidde, en dus ademde zijn dagboek ook die andere sfeer. In 1936 schrijft hij nog over zijn dagboeken dat 'die alleen voor mijzelf vermoedelijk enige waarde zullen hebben als steun van het geheugen bij het denken aan vervlogen jaren.'²⁶⁴ Toch schonk hij in 1947 zijn dagboeken aan het RIOD. Hoewel Italie in eerste instantie voor zichzelf had geschreven, besepte of erkende hij blijkbaar dat wat hij had meegemaakt ook voor derden interessant en wetenswaardig kon zijn.²⁶⁵

Dagboeken worden gewoonlijk beschouwd als teksten waarin een auteur, dicht op de gebeurtenissen, zijn persoonlijke ervaringen en beleving opschrijft.²⁶⁶ Het is precies om die

---

²⁶¹ Briefje uit de trein gegooid van Jaap, Dien en Jo Sander Levie, vernoedelijk geschreven door Jaap Levie, van 13 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

²⁶² Wally de Lange (bezorgd door), *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*, (Amsterdam: Contact 2009) 12.

²⁶³ De Lange, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*.

²⁶⁴ *Ibid.*, 11-12.

²⁶⁵ *Ibid.*, 12.

²⁶⁶ 'The traditional diary is "... a personal record of what interested the artist, usually kept day by day, each day's record being self-contained and written soon after the events occurred, the style usually being free from organised exposition,'" in Laqueur-Weiss, *Writing in Defiance*, 7, uit William Matthews, *British Diaries. An Annotated Bibliography of British Diaries Written Between 1442 and 1942*, (Berkely and Los Angeles: University of California Press 1950) xv.

reden dat historici dagboeken vaak prefereren boven andere egodocumenten zoals memoires, waar het gebrekkige geheugen de auteur parten kan spelen.²⁶⁷ Hoe nabij is dat gebeuren eigenlijk? Historica Victoria Stewart meent terecht dat dagboeken zelden een retrospectief element ontberen, zelfs al zit er maar een paar uur tussen het gebeuren en het beschrijven van dit gebeuren.²⁶⁸ Een dagboekantekening is een observatie van een bijna onmiddellijke ervaring. De schrijver zit gevangen in het moment, kent de afloop nog niet, en geeft zijn of haar eerste reactie op de beleefde werkelijkheid. Wat we lezen in dagboeken is een “‘Ich” (...) in seiner augenblicklich erlebten Welt, auf seiner zeitlich nahezu identischen Ebene von Erleben und Schreiben.”²⁶⁹ Hoewel dagboeken vaak worden beschouwd als bij uitstek persoonlijke documenten met een duidelijk privé-karakter, maakt Presser onderscheid ‘tussen het externe [dagboek EM], waarin de schrijver waarnemingen, feiten, uiterlijke ervaringen noteert, en het intieme, gevuld veelal met bespiegelingen en reacties op die buitenwereld.’²⁷⁰ Een verschil tussen deze twee – theoretische – uitersten betreft het beoogde publiek. Externe dagboeken hebben eerder het karakter van een kroniek, en zijn vaak niet alleen bestemd voor de ogen van de schrijver. Intieme dagboeken daarentegen staan in dienst van de innerlijke wereld van de auteur en zijn of haar beschouwing op die wereld, en zijn meestal niet voor andere ogen bestemd.

Voor de oorlog schreef Gabriel Italie een dagboek over zichzelf voor zichzelf. Hij schreef eens in de drie/vier dagen op wat hij had gedaan, meestal ook hoe hij dit ervoer. Italie’s dagboekschrijven stond in een brede, Europese traditie.²⁷¹ Na mei 1940 veranderde Gabriel Italie’s dagboekschrijven aanzienlijk. De oorlog liet zich in toenemende mate gelden;

---

²⁶⁷ Zie bijvoorbeeld Faassen, ‘Het dagboek’, 14, die spreekt over ‘de directe weerslag tussen een mens en zijn tijd’, en Dina Porat, ‘The Vilna Ghetto Diaries’, in: Robert M. Shapiro (red.), *Holocaust Chronicles. Individualizing the Holocaust through Diaries and other Contemporaneous Accounts*, (Hoboken New York: KTAV Publishing House 1999) 157-169, 157. Zij schrijft dat ‘diaries are of the utmost value, having been written while events were unfolding or shortly after, when the war was still raging, and the authors were facing and experiencing the Holocaust.’

²⁶⁸ Stewart, ‘Holocaust Diaries: Writing from the Abyss’, in: *Forum of Modern Language Studies*, 41 (2005) 4, 418-426, 419.

²⁶⁹ Dominique Schröder, ‘Motive - Funktionen - Sprache. Zu Tagebüchern als Quellen der Konzentrationslagerforschung’, in: Janine Doerry, Alexandra Klei, Elisabeth Thalhoffer, Karsten Wilke (red.), *Ns-Zwangslager in West-Deutschland, Frankreich und de Niederlanden, Geschichte und Erinnerung*, (Paderborn: Ferdinand Schöningh 2008) 93-104, 96-97.

²⁷⁰ Captain, *Achter het kawat*, 68, Presser, ‘Ten geleide’, in: Mechanicus, *In dépôt*, 10.

²⁷¹ Garbarini, *Numbered Days*, 10-12.

haast op iedere pagina was hij aanwezig. Ook ging Italie dagelijks schrijven.²⁷² Eénmaal in Westerbork veranderde zijn dagboek opnieuw, zelfs al bleef het onmiskenbaar het stempel van de joodsorthodoxe, intellectuele auteur dragen. Het kreeg steeds minder een privé, en meer een publiek karakter. In het kamp werd Italie's dagboek inderdaad een dagboek dat 'achter prikkeldraad' werd geschreven. Vanaf dat moment duiken in het dagboek thema's op die we ook in andere kampdagboeken (geschreven in Westerbork) tegenkomen. Het zijn thema's die eigen zijn aan (schrijven in) een gedwongen kampsamenleving.

Kampoverlevende en literatuurwetenschapster Renate Laqueur-Weiss noemt de specifieke wereld waarin kampdagboeken werden geschreven de '*universe concentrationnaire*'. Dagboekschrijvers in de kampen schreven onder een enorme druk – fysiek en psychisch – op een onmenselijke plek waar hun identiteit continu onder vuur lag.²⁷³ Dagboeken in kampen hebben dus (gedeeltelijk) een ander karakter dan dagboeken geschreven onder 'gewone' omstandigheden. Het specifieke karakter van een doorgangskamp drukt een tweede stempel op deze dagboeken.

Allereerst verschilt de inhoud van kampdagboeken van die van gewone dagboeken. Bepaalde onderwerpen, eigen aan het kampleven, overheersen de dagboek aantekeningen. Net als auteurs van dagboeken geschreven in andere kampen, schrijven ook de auteurs van Westerbork veelvuldig over de (eigen) gezondheid, over de (on)toereikendheid van de voeding, en over het weer dat van directe invloed was op de levensomstandigheden. Beschrijvingen van de omliggende natuur komen eveneens vaak voor. Alleen de dood, die in dagboeken uit andere kampen zo'n belangrijke rol speelt, is in de dagboeken uit Westerbork minder aanwezig.²⁷⁴ Dit wordt door het specifieke karakter van het doorgangskamp verklaard. Het transport – de aanloop ernaar toe, de angst om op de lijst te staan, en het vertrek van familie en vrienden – is een inherent thema van de dagboeken uit Westerbork. Zelfs in het dagboek van Hans Bial, dat geschreven is na de grote transporten, is er telkens nog weer angst

---

²⁷² De Lange, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*, 27; met uitzondering van *sjabbat*, waarop hij vanwege religieuze redenen niet mocht schrijven.

²⁷³ Laqueur Weiss, *Writing in Defiance*, 12, 15. Vergelijk Patterson, *Along the Edge of Annihilation*, voor een dergelijk idee. Beide auteurs plaatsen dit kampdagboek alleen in een joodse traditie. Garbarini plaatst de dagboeken geschreven tijdens de Holocaust in de bredere context van de geschiedenis van het persoonlijk schrijven. Garbarini, *Numbered Days*, 10-11. Vergelijk Rachel Feldhay-Brenner, 'Voices from Destruction: Two Eye-witness Testimonies from the Stanislaw Ghetto', in: *Holocaust and Genocide Studies*, 22 (2008) 2, 320-339, 321 over de specifieke omstandigheden van het Holocaust dagboek, zie 322 over het belang van de 'prewar worldview' van de auteur.

²⁷⁴ Laqueur Weiss, *Writing in Defiance*, 12, waar zij deze onderwerpen noemt.

voor een mogelijk transport.²⁷⁵ Een dagboek aantekening weerspiegelt het dagelijkse ritme van het leven in het doorgangs(- en internerings)kamp: men stond op, ging werken, probeerde intussen voor zichzelf en zijn of haar directe familie te zorgen, had na het werk wat vrije tijd en vulde de rest van de aantekening op met geruchten over mogelijke transporten, over het verloop van de oorlog en – afhankelijk van de persoon – in meer of mindere mate bespiegelingen van levensbeschouwelijke aard, waarin de absurde kampwerkelijkheid de grote constante was.²⁷⁶ De ene schrijver is korter van stof dan de andere. Herman Felix Oestreicher hield zijn dagboek bij in een zakagenda en had weinig ruimte, waardoor zijn dagboek aantekeningen kort en bondig zijn geformuleerd, vaak met veel afkortingen.²⁷⁷

Niet alleen de inhoud van kampdagboeken wijkt af van die van gewone dagboeken. Ook de motieven zijn anders dan die van dagboekschrijvers onder normale omstandigheden.²⁷⁸ De eerste behoefte leek vooral een verlangen naar communicatie te zijn, op te schrijven wat hem of haar voor uitzonderlijks overkwam, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor anderen. Schrijven over de eigen ervaringen had daarbij meteen het bijkomende effect van een ontsnappen aan de werkelijkheid van het kamp: schrijven als coping strategy.²⁷⁹ ‘Dag jongen, ik móést even mijn hart bij je uitstorten. Ik heb je troost hard nodig, jongetje,’ schrijft Mirjam Bolle bijvoorbeeld.²⁸⁰ Hieruit kan overigens niet worden afgeleid dat dit schrijven altijd (identiteit) versterkend of positief werkte. Het kon de schrijver ook doen beseffen hoe ver hij of zij al was afgegleden, zoals uit de eerlijke woorden van Gabriel

---

²⁷⁵ Zie bijvoorbeeld aantekening van 13 september 1944: ‘Eine Ipa, dass wir Sonnabend weg sollen, beunruhigt einige – ich kann ihr aber mit dieser Nachricht vom Ostuf schnell den Kopf eindrücken helfen.’ ‘Briefe an Hetty. Tagebuch aus dem Lager Westerbork’ door Hans Bial, getypte versie, waaruit geciteerd, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, zie HCKW, DO 323, inv.nr. 3907 voor de handgeschreven versie.

²⁷⁶ Ook Laqueur Weiss noemt als grote overeenstemming in de kampdagboeken de ‘grotesque universe of the camp’, welke de manier van schrijven zeer beïnvloedde. Laqueur Weiss, *Writing in Defiance*, 265.

²⁷⁷ Felix Hermann Oestreicher, *Ein Jüdischer Arzt-Kalender. Durch Westerbork und Bergen Belsen nach Tröbitz. Konzentrationslager-Tagebuch 1943-1945*, (Konstanz: Hartung-Gorre Verlag 2000) 218, 220-221, foto’s van de zakagenda.

²⁷⁸ Laqueur Weiss, *Writing in Defiance*, 16-29, ‘Motivations’, die ik in het vervolg beschrijf. Ook Esther Captain schrijft over de verschillende motieven van dagboekschrijven in het kamp. Captain, *Achter het kawat*, 24.

²⁷⁹ Zie ook Captain, *Achter het kawat*, 70, en 23, waar zij dagboekschrijven als vorm van (zelf) hulp of therapie beschouwt, wat aansluit bij het kunnen ontsnappen aan de kampwerkelijkheid door te schrijven.

²⁸⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 161, dagboekbrief van 23 juli 1943. Ook Bial schrijft op dergelijke wijzen aan Hetty. Zie bijvoorbeeld aantekening van 1 september 1944, waarin het impliciet duidelijk is hoezeer het zijn hart uitstorten hem een positiever gevoel geeft. Bial, dagboek aantekening 1 september 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

Italië blijkt: ‘De ziekte van de kinderen deprimeert mij. Ik kan weinig verdragen, heb neiging tot huilen en voel in ’t algemeen de druk van de omstandigheden zeer sterk.’²⁸¹ Schrijven was, zo meent Laqueur-Weiss, vooral ook een vorm van verzet tegen de menselijke degradatie die de kampen voor veel auteurs belichaamde. Dat auteurs, ondanks het verbod op schrijven, in Westerbork een dagboek bijhielden, kan als uiting van dit verzet worden gezien.²⁸²

Kampdagboeken zijn ook zelden louter introspectief. Esther Captain schrijft over de dagboeken van geïnterneerden in Nederlands-Indië dat zij zich bevinden tussen ‘persoonlijke ontboezeming en publieke expressie.’²⁸³ De schrijvers van kampdagboeken schreven niet alleen voor zichzelf, maar hadden vaak een bepaald publiek in het achterhoofd. Ze beschouwden hun schrijven geregeld als een *getuigen* van wat er met hen (en de andere gevangenen) gebeurde: het dagboek als getuigenis. Auteurs voelden het als een verplichting om te schrijven, zij waren als het ware een spreekbuis voor de andere gevangenen tegenover de (onwetende) buitenwereld. Niet toevallig begonnen zeven van de acht dagboekschrijvers pas in de oorlog of in Westerbork met het bijhouden van hun dagboek. Mirjam Bolle begon haar brievendagboek aan verloofde Leo in Palestina om hem aan de hand daarvan later alles uitvoerig te kunnen vertellen. Hans Bial schreef op eenzelfde manier aan zijn gedeporteerde Hetty.²⁸⁴ ‘Ik ga erheen, moet als kroniekschrijver zien, niet wàt er gebeurt, maar hoé het gebeurt,’ schrijft Philip Mechanicus over de revue in Westerbork.²⁸⁵ Willem Willing stuurde zijn dagboekje naar zijn dochter op in de hoop dat zij het later zou uitgeven.²⁸⁶

---

²⁸¹ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italië*, 421, dagboek aantekening van 1 november 1943. Vergelijk dagboek aantekening van 24 oktober 1943, 417: ‘Ik ben al aardig – of bedenkelijk – op weg om me aan te passen aan het leven in Westerbork.’ Vergelijk Garbarini, *Numbered Days*, 8, waar zij schrijft: ‘Diaries may have constituted a form of individual and collective resistance, [tegen mensenwaardigheid EM] but that does not mean the process of writing a diary necessarily conferred on an author a sense of relief or that it was an effective means of preserving selfhood.’

²⁸² Ook in de beschrijvingen van verschillende ‘daders’ klinkt een opstandig element door. Zoals in Hans Bial’s sarcastische beschrijvingen van de gedragingen van Gemmeker. Zie bijvoorbeeld Bial, dagboek aantekening van 3 oktober 1944, HCKW, Do 340, inv.nr. 4553. Vergelijk Italië’s beschrijving van Westerbork van 17 oktober 1943. De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italië*, 412-413.

²⁸³ Captain, *Achter het kawat*, 68. Vergelijk Captain, ‘“Written with an Eye on History.” Wartime Diaries of Internees as Testimonies of Captivity Literature’, in: *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans*, 5 (1998) 1, 1-20.

²⁸⁴ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 9, Hans Bial schreef aan Henriëtte Brandel.

²⁸⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 148, dagboek aantekening van 4 september 1943.

²⁸⁶ Willem Willing, *Afdrukken van indrukken. Dagboek en brieven uit kamp Westerbork, barak 67*, (Groningen: Gopher Publishers 2004) 44.

Hoewel het verboden was in Westerbork een dagboek bij te houden, werd dit in de praktijk oogluikend toegestaan. De voornaamste problemen die de dagboekschrijver tegenkwam, waren van andere aard. Aan pen en papier was bijvoorbeeld niet altijd even makkelijk te komen; men was afhankelijk van vrienden en familie buiten het kamp, of had zelf al schrijfgerei meegenomen. Praktisch gezien was het ook moeilijk om te schrijven in een overvolle barak, ‘Ofschoon ik niet de rust kan vinden je te schrijven en het bovendien erg moeilijk is op de tweede verdieping van een bed met je hoofd voorover om niet tegen de derde verdieping te stoten, te schrijven, wil ik toch even troost bij jou zoeken en je ‘even’ vertellen hoe we hier in W’bork beland zijn,’ schrijft Mirjam Bolle.²⁸⁷ Het was sowieso moeilijk te beschrijven wat voor dingen ze in Westerbork meemaakte. Na een transportnacht schrijft ze: ‘het leitmotiv van dit alles is: ik kan het je niet beschrijven.’²⁸⁸

In dit onderzoek zijn acht dagboeken onderzocht van zeven mannen en één vrouw. Hoewel mensen de neiging hebben tijdens roerige tijden, zoals oorlogen en revoluties, meer te gaan schrijven over de eigen wederwaardigheden, blijft dagboekschrijven iets dat voorbehouden is aan een kleine groep mensen. Dit zijn meestal mensen die al enige ervaring en vaardigheid met de pen hebben, niet zelden vanwege hun beroep.²⁸⁹ De dagboekschrijvers

---

²⁸⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 119, dagboekbrief van 4 juli 1943.

²⁸⁸ *Ibid.*, 153, dagboekbrief van 20 juli 1943.

²⁸⁹ In dit onderzoek heb ik de dagboeken vooral geselecteerd op reikwijdte en relevantie met betrekking tot doorgangskamp Westerbork. Enkele andere dagboekschrijvers hebben weinig in Westerbork geschreven; een aantal begon pas echt een dagboek bij te houden in het kamp waar ze daarna terecht kwamen, men denke aan Abel Herzberg, Loden Vogel en Renate Laqueur-Weiss. Ook zijn er enkele dagboekjes, die meer notitieboekjes zijn. Bijvoorbeeld van de toen 16-jarige Ruth Klemens Wiener, zoals geciteerd in Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer, een Joodse geschiedenis, 1912-1956*, (Amsterdam: Bert Bakker 2008) 222, (in privé-bezit in de VS, en niet te kopiëren, zoals is besproken via de Anne Frank stichting) en een soortgelijk dagboekje/notitieboekje bijgehouden in een agenda van rabbijn Simon Philip de Vries, zoals beschreven in Eli Dasberg, *Rabbijn Simon Philip de Vries, Neede 1870- Bergen-Belsen 1944*, (Lochem: De Tijdstroom 1973) 130-134. Het korte dagboek, een maand bijgehouden, van Irvin van Gelder, bleek om onvoorziene redenen niet op tijd ingezien te kunnen worden. (In privé-bezit ten tijde van het onderzoek). Ten slotte zijn er enkele dagboeken, die geen dagboeken bleken te zijn, maar verslagen gebaseerd op dagboeken, of een verslag in de vorm van een dagboek. Zo is het dagboek van Jozef Borensztajn eerder een verslag te noemen en als zodanig behandeld; hij heeft het uit herinnering opgeschreven. Jozef Borensztajn, *Dagboek 1943-1945*, (Amsterdam: Ambo 1998). Ook het dagboek van een FK-man is later opgeschreven, ‘Uit het dagboek van een Fk-man’, 1-5 oktober 1942, waarschijnlijk geschreven in 1943/44 in de onderduik door Max Gruber, HCKW, RA 1552. Adolescent Renate Kamp hield net nadat ze bevrijd was een brievendagboek bij voor een vriendin in Nederland, maar deed daar vooral verslag van haar wederwaardigheden in Westerbork twee jaar eerder, waardoor het eerder het karakter heeft van een

in dit onderzoek passen naadloos in dit beeld: zo waren Philip Mechanicus en Willem Willing voor hun internering werkzaam als journalist.²⁹⁰ Alle dagboekschrijvers op één na zijn afkomstig uit de midden tot hogere klassen.²⁹¹ Gabriel Italie werkte als leraar klassieke talen, in de oorlog ook op het Joods lyceum in Den Haag, Hermann Felix Oestreicher was arts, Hans Bial de zoon van een arts.²⁹² De enige vrouw had HBS gevolgd, daarna een secretaresseopleiding, waarna ze bij het Comité voor Joodse Vluchtelingen kwam te werken.²⁹³ Drie van de auteurs hebben een Duits-joodse achtergrond; twee schrijven ook in het Duits, één zat ook al in het vluchtelingenkamp, de anderen kwamen later naar Westerbork.²⁹⁴ De levensbeschouwelijke achtergrond is redelijk gevarieerd: Mirjam Bolle was zioniste en joodsorthodox, Gabriel Italie beschouwde zichzelf als orthodox-gelovig, ook Simon Magnus kwam uit een gelovig en praktiserend nest.²⁹⁵ De andere dagboekschrijvers zijn in meer of mindere mate geassimileerde joden te noemen.²⁹⁶ De leeftijden van de auteurs variëren van 18 jaar tot midden vijftig.²⁹⁷ Van de dagboekschrijvers kwamen er drie in

---

netnaoorlogs verslag en als zodanig is behandeld. Dagboek van Renate Kamp van net na de oorlog, JHM, Doc. 00007911. De dagboeken die hier zijn behandeld, zijn wel de meest omvangrijke die de onderzoeker ter beschikking stonden. Zo mogelijk zijn de dagboeken in originele staat in ieder geval bekeken en/of geraadpleegd in de archieven van het NIOD, het HCKW, en het JHM. Van verschillende dagboeken zijn inmiddels goed (geannoteerde) uitgaven verschenen.

²⁹⁰ Willing, *Dagboek*, 7, Mechanicus, *In dépôt*, 11.

²⁹¹ Ephraïm Bril was kantoorbediende. Ephraïm Bril, 'Memoires Mantinge 1942', NIOD, 244, inv.nr. 921.

²⁹² De Lange, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*, 30, Oestreicher, *Ein Jüdischer Artzkalender*, 11, Hans Bial was de zoon van kamparts Dr. A. Bial, zie, 'Enkele korte aantekeningen van een onderhoud met Dr. A. Bial', Stellvertretender Dienstleiter Dienstbereich IV, NIOD, 250i, inv.nr. 496.

²⁹³ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 10-11.

²⁹⁴ Respectievelijk Hans Bial en Hermann Felix Oestreicher. De laatste kwam oorspronkelijk uit Tsjecho-Slowakije, Oestreicher, *Ein Jüdischer Artz-Kalander*, 19-20.

²⁹⁵ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 9, De Lange, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie*, 10. Simon Magnus kwam uit een gelovig gezin, zoals blijkt uit zijn dagboek, waarin hij herhaaldelijk schrijft over de religieuze praktijk in Westerbork. Simon Magnus, dagboek, HCKW, DO 1122, inv.nr. 10642-01.

²⁹⁶ Zo was Willem Willing getrouwd geweest met een niet-joodse, evenals Philip Mechanicus. Willing, *Dagboek*, 7, Mechanicus, *In dépôt*, 11.

²⁹⁷ Herman Felix Oestreicher (1894), Philip Mechanicus (1889), Willem Willing (1889), Gabriel Italie (1895), Hans Bial (1910), Ephraïm Bril (1916), Mirjam Bolle (1917), Simon Magnus (1924).

Bergen-Belsen terecht, twee in Theresienstadt, twee gingen naar Auschwitz en één werd in Westerbork bevrijd.²⁹⁸ Alleen Mirjam Bolle en Hans Bial overleefden uiteindelijk de oorlog.

2.4.5. *'Ik zal mijn best doen alles zo kort en reëel mogelijk weer te geven:' herinneringen aan Westerbork*

'Drie ellendige jaren liggen achter me,' schrijft Jetta Leget-Lezer in haar naoorlogse memoires 'jaren waaraan de herinnering misschien wel slijten zal, maar die ik nooit vergeten kan.' Jetta begon haar memoires op de dag dat de wereldvrede werd verklaard. Ze schrijft in nagedachtenis aan haar moeder, eigenlijk aan haar hele familie, die allemaal in Auschwitz waren vermoord. De nazi's hadden haar ontnomen wat haar 'het liefste en dierbaarste' was. Ze schrijft: 'Ik zal mijn best doen alles zo kort en reëel mogelijk weer te geven.'²⁹⁹ Dan keert ze terug naar de oorlog, stapt ze terug de herinnering in.

Het grootste verschil tussen memoires en eerder besproken egodocumenten is het tijdstip van schrijven. Waar bij dagboeken en brieven tussen ervaring en opschrijven van een minimaal tijdsverloop sprake is, worden memoires juist gekenmerkt door dit tijdsverloop. Presser sprak al over 'achteraf opgestelde herinneringen' in zijn voorwoord tot *Mechanicus'* dagboek, dat hij juist prees om zijn onmiddellijkheid. Herinneringen berusten 'altoos op herwaardering', blijken 'gestroomlijnd' van 'later weten, later begrijpen' en ook is er de neiging in het opschrijven van de eigen herinneringen in het verhaal een bepaalde 'levenseenheid met haar onmisbare coherentie' te ontdekken.³⁰⁰ Herinneringen zijn ook niet te controleren; ze komen als vanzelf op, vaak incompleet of veranderd. 'De herinnering is als een hond die gaat liggen waar hij wil', schrijft psycholoog Douwe Draaisma.³⁰¹ Mensen herinneren zich telkens opnieuw, herinneringen zijn niet statisch. 'In de herinnering verschijnt daardoor niet alleen iets van je vroegere zelf in het heden, maar komt omgekeerd ook iets van je gevoelens en gedachten van dit moment in de herinnering terecht,' schrijft Draaisma.³⁰² Zelfs kan het zijn dat eenzelfde gebeurtenis afhankelijk van de stemming verschillend kan aanvoelen. Als herinneringen op papier gezet gaan worden, is het soms de vraag wat het

---

²⁹⁸ Philip Mechanicus, Mirjam Bolle en Herman Felix Oestreicher gingen naar Bergen-Belsen, Simon Magnus en Gabriel Italie naar Theresienstadt, Ephraim Bril en Willem Willing naar Auschwitz. Hans Bial werd in Westerbork bevrijd.

²⁹⁹ Jetta Leget-lezer, 'Verhaal Netty', 1945, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01.

³⁰⁰ Mechanicus, *In dépôt*, Presser, 'Ten geleide', 10.

³⁰¹ Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, 7.

³⁰² *Ibid.*, 113.

motief nu is. Herinneringen lijken soms eerder met de schrijver aan het werk te gaan in plaats van vice versa. Draaisma merkt, als Presser, op, ‘dat herinneringen zich ordenen in thema’s, motieven, verhaallijnen. Ze komen gaandeweg in het gelid van een ontwikkeling te staan.’³⁰³

Hoe betrouwbaar is deze bron als (onbedoelde) onwaarheden en vervormingen zo makkelijk voorkomen? Historicus Hugo Rölings idee hierover is mijns inziens inzichtrijk: ‘iedere voorstelling (...) vastgelegd op een bepaald moment in bepaalde omstandigheden maakt die voorstelling een historisch feit van mogelijk belang,’ ongeacht de waarheid als zodanig dus.³⁰⁴ Het onderscheid tussen feit en fictie is geen hard onderscheid. Deze ambiguïteit hoort bij de bron. Memoires zijn teksten waarin individuen schrijven over hun verleden vanuit het perspectief van het heden, waarin zij tegelijkertijd proberen wijs te worden van dat verleden in samenhang met het heden.³⁰⁵ Inconsequenties vanwege het menselijke, gebrekkige geheugen glippen er altijd in, wat overigens nog iets anders is dan het bewust vervalsen van zaken. Met betrekking tot herinneringen aan de Holocaust speelt bovendien de al eerder kort aangestipte kwestie van de invloed van trauma’s op het geheugen. Een getraumatiseerd geheugen zou anders werken dan een gewoon geheugen, wat van invloed is op de manier waarop men over (traumatische) gebeurtenissen schrijft.³⁰⁶ Het is echter de vraag in hoeverre Westerbork na de oorlog als een trauma werd ervaren. Die vraag is moeilijk

---

³⁰³ Ibid., 233.

³⁰⁴ Hugo Rölings, *Zichzelf te zien leven. Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven, 1770-1970*, (Amsterdam: Amsterdam University Press 2006), 113, geparafraseerd.

³⁰⁵ Volker Depkat, ‘Autobiographie und die soziale Konstruktion von Wirklichkeit’, in: *Geschichte und Gesellschaft*, 29 (2003) 3, 441-476, 455, ‘Beide Formen sind durch die gleichen Strukturmomente der chronologischen Ordnung, der Retrospektive, der Systematisierung von Lebenserfahrung und der reflectierenden Deutung des eigenen Lebens verbunden’, schrijft Depkat over memoires en de autobiografie, die hij als eenzelfde soort egodocument ziet.

³⁰⁶ Depkat, ‘Autobiographie’, 4. Vergelijk Susan Rose, ‘Naming and Claiming: The Integration of Traumatic Experience and the Reconstruction of Self in Survivors Stories of Sexual Abuse’, in: Rogers and Leydesdorff, *Trauma and Life Stories*, 160-179, noot 10, 177. ‘For current brain and memory research exploring the ways in which experience is recorded, and how the processing and storage of traumatic memories may be quite different from the processing of more ordinary experiences.’ Ook B. van der Kolk, A. McFarlane, L. Weisneth, (red.), *Traumatic Stress: the Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society*, (New York: The Guilford Press 1996). Over de invloed van trauma’s op het schrijven en vertellen van de eigen ervaringen, zie Leydesdorff, Dawson, Burchardt en Ashplant, ‘Introduction Trauma and Life Stories’, 12-13 en BenEzer, ‘Trauma Signals in Life Stories’, 29. Onderzoek naar *life stories* in het bijzonder heeft aangetoond hoe trauma’s van invloed zijn op het eigen (vertelde) levensverhaal, en hoe het zich herinneren of juist vergeten van een trauma te maken heeft met de samenleving waarin de getraumatiseerde persoon zich bevindt.

te beantwoorden. De meeste auteurs zijn in meerdere, zwaardere kampen geweest, die waarschijnlijk meer hebben bijgedragen tot eventuele trauma's en traumatische ervaringen dan Westerbork zelf.

Voor Jetta Leget-Lezer was het opschrijven van haar herinneringen een eerste stap die ze zette in haar nieuwe, naoorlogse leven. Dat is de reden waarom literatuurwetenschapster Zoë Waxman stelt dat het opschrijven van wat er was gebeurd een identiteitsvormend element in zich droeg. De getuigenissen – in Waxmans woorden – laten zien in hoeverre voormalige gevangenen door de kampen waren afgesneden van hun vooroorlogse identiteiten, en geven aan – omdat men schreef – dat het zeer belangrijk was een gedeelte van dit verleden, van die identiteit weer terug te vinden. 'For many, it was the desire to bear witness, and hence the post-war memoir became a vehicle for the resurrection of identity.'³⁰⁷ Jozef Vos schrijft hoe men ten aanzien van wat hij als Holocaustliteratuur aanduidt – waar memoires onder vallen – kan spreken van 'verwerking als vormgeving van de herinnering.'³⁰⁸

Herinneringen aan Westerbork zijn echter niet alleen persoonlijke herinneringen. Het identiteitsvormende element in memoires is niet los te zien van de bredere maatschappelijke context, van de – dwingende – collectieve herinnering aan de oorlog en vervolging, zoals die zich ontwikkelde. Historicus Volker Depkat schrijft: 'Autobiographisches Schreiben bedeutet zweierlei: einerseits das retrospektive Ausdeuten des eigenen Lebens, (...); andererseits die Suche nach einer sozial akzeptierten Form, die diesen Lebenszusammenhang narrativ organisiert.'³⁰⁹ Overlevenden zoeken – bewust, maar vaker onbewust – naar een sociaal geaccepteerde vorm waarin zij hun beladen herinneringen kunnen opschrijven; dit geldt ook voor oudkampingezetenen van Westerbork. Welke sociaal geaccepteerde vorm dit is, hangt af van de maatschappelijke context, waarbij bepaalde herinneringen meer geaccepteerd zijn dan andere, zelfs dominant worden.³¹⁰

---

³⁰⁷ Waxman, *Writing the Holocaust*, 4-5. Zie ook Reading, *The Social Inheritance*, 54-55, 'The loss of self and relationships as part of many survivor's experiences is an important part of their writing, with the writing then acting as part of the restitution and reconnecting process necessary to rebuilding the shattered self in the post-Holocaust world.'

³⁰⁸ Vos, *Het doorgestreepte*, 31.

³⁰⁹ Depkat, 'Autobiographie', 443.

³¹⁰ Ook Waxman toont aan hoe de collectieve herinnering vormt geeft aan persoonlijke herinneringen en de belangrijke rol van de 'getuige' hierin. Zie Waxman, *Writing the Holocaust*, hoofdstuk 5 'Writing the Ineffable: The Representation of Testimony', 152-185.

In veel studies naar memoires over de oorlog wordt onderscheid gemaakt tussen vroege en late herinneringen.³¹¹ Vroege memoires zijn memoires die in de eerste jaren na de oorlog werden geschreven. Late memoires zijn memoires die vanaf ongeveer 1960 tot stand kwamen, toen het beeld van de oorlog steeds meer ging kantelen. Jozef Vos maakt nog een ander onderscheid, namelijk tussen herinneringen die louter betrekking hebben op de oorlog en herinneringen die, als een autobiografie, zijn ingebed in de meer omvattende levensgeschiedenis van de auteur.³¹² Voor Westerbork kan gesteld worden dat vroege memoires eigenlijk alleen over de periode van de oorlog handelen, terwijl latere memoires vaker een levensgeschiedenis van de auteur vormen, waarin de jeugd uitvoeriger wordt beschreven dan het leven na de oorlog. Interessant is hoe deze verschuiving zelfs in één persoon zichtbaar is. Siegfried van den Bergh schreef in 1945 over zijn directe oorlogsbelevissen. Dertig jaar later had hij deze ingebed in een geschiedenis van zijn jeugd, waarbij hij het hoofdstuk over Westerbork gedeeltelijk had herzien.³¹³

Naast vroege en late memoires bestaat er echter nog een derde categorie, namelijk herinneringen die al in de oorlog zijn opgeschreven. Soms kwamen deze veelal persoonlijke verslagen tot stand in gevangenschap, soms in vrijheid, maar allen zónder kennis van de afloop van de oorlog.³¹⁴ In totaal zijn er van 112 auteurs memoires, herinneringen, en persoonlijke verslagen onderzocht, waarvan er elf in de oorlog zijn geschreven, 43 in de periode 1945-1950 en 79 in de periode 1960-2010. Als een auteur meerdere keren schreef, of wanneer memoires later werden uitgegeven zijn alle versies meegenomen en vergeleken.³¹⁵

---

³¹¹ Siertsema, *Uit de diepten*, 336, waar ze voor het eerst het onderscheid in vroege en late memoires maakt in haar bronnencorpus. Vergelijk Siertsema, 'Kampgetuigenissen, herinnering in teksten', 114, 119, Vos, *Het doorgestreepte*, 41-42, Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 143-147 over vroege egodocumenten, 147-160 over late egodocumenten.

³¹² Vos, *Het doorgestreepte*, 42, geparafraseerd.

³¹³ Van den Bergh, *Deportaties*, 1945 en Siegfried van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1977). Vergelijk Vos, *Het doorgestreepte*, 42.

³¹⁴ Waxman haalt ook deze in de oorlog geschreven verslagen aan. Zij beschrijft ze samen met andere contemporaine bronnen als dagboeken. Zie Waxman, *Writing in Defiance*, 7-50 over bijvoorbeeld het *Oneg Shabat* archief van Ringelblum. Vergelijk Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 135, 'onder de directe indruk van de terreur stelden gevangenen rapporten, afscheidsbrieven en waarschuwingen op.' Overigens is het onderscheid tussen memoires in de oorlog geschreven en memoires net na de oorlog geschreven niet absoluut. Enkele auteurs van memoires geschreven direct na de bevrijding hebben ook nog niet de kennis die pas in de loop der weken en maanden na de bevrijding doorsijpelde. Zie voetnoot 319.

³¹⁵ Verschillen tussen dergelijke edities waren over het algemeen miniem. Vaak was het tijdsverschil tussen de ontstaansperiode en het publiceren ook niet heel groot. Als er haast geen verschil bestond heb ik deze bronnen

De elf in de oorlog geschreven memoires zijn dus vooral te onderscheiden van de naoorlogse herinneringen door het verschil in kennis over de afloop van de oorlog. Het zijn over het algemeen meer persoonlijke verslagen dan (coherente) herinneringen. De auteurs probeerden een eerste beeld te schetsen van het kamp. Vaak dienden de verslagen als directe waarschuwing – men hoopte nog anderen te kunnen behoeden voor transport en/of andere Nederlanders in beweging te brengen om verzet te bieden – over wat er in Westerbork plaatsvond. In ‘Joodsche Belevissen 1942’ schrijft de auteur bijvoorbeeld: ‘WESTERBORK: voor eenige jaren onbekend, thans de vrees van het geheele Nederlandsche Jodendom. (...) Ik wil trachten U hiervan een klein beeld te geven.’³¹⁶ De verslagen zijn goed te vergelijken met de eerder beschreven getuigenisbrieven. Auteurs schreven in Westerbork zelf, maar ook vanuit de onderduik, of in vrijheid in Palestina.³¹⁷ Deze eerste egodocumenten zijn op één na door mannen geschreven, waarvan zeven van Duits-joodse afkomst. Drie van de verslagen is van anonieme signatuur. Van de auteurs kan verder gezegd worden dat ze over het algemeen goed *gesperrd* waren, en van goede komaf lijken te zijn: het zijn mensen die gewend zijn te schrijven.³¹⁸ Het feit dat de auteurs van deze verslagen nog geen definitieve kennis hadden over het lot van de gedeporteerde joden, geeft ze een ander aanzien dan de

---

geteld als één egodocument. Tussen vroege en late memoires van eenzelfde persoon kan soms meer verschil bestaan. Wanneer dit het geval was, werd dit in de analyse meegenomen. Net als bij de brieven is er uit het merendeel van de memoires geciteerd, maar niet uit alle (van eenzelfde auteur). Voor de volledigheid – ze hebben immers bijgedragen tot het algehele beeld – zijn deze wel in de ‘Lijst van auteurs’ opgenomen, onder bronverwijzing, 441.

³¹⁶ Anonieme man, ‘Joodsche Belevissen’, 1942, HCKW, DO 328, inv.nr. 4464.

³¹⁷ De verslagen uit Palestina zijn van auteurs die in 1944 via de zogenaamde *Palestina-Austausch* werden uitgewisseld met Duitse burgers in Palestina. Er waren voor deze uitwisseling speciale lijsten waarop je als Nederlandse jood kon komen als je al voor de oorlog een certificaat voor emigratie naar Palestina had of een familielid in Palestina had wonen. Ook minderjarige kinderen wier ouders in Palestina woonden, kwamen in aanmerking voor één van de certificaten. Later werd de lijst uitgebreid met niet-minderjarige kinderen en vrouwen van wie de man in Palestina was. De uitwisseling zou plaatsvinden via Bergen-Belsen. De lijst van 3000 kromp uiteindelijk tot enkele honderden die daadwerkelijk vanuit Bergen-Belsen in Palestina terechtkwamen. Zie Presser, *Ondergang, tweede helft*, 43-49.

³¹⁸ Een arts, zeer waarschijnlijk Sally de Jong, schreef bijvoorbeeld ‘De ondergang van het Nederlandse Jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493. Werner Stertzenbach was als politiek activist gewend te schrijven. Van drie van de elf van de schrijvers is de identiteit niet bekend, de andere auteurs zijn respectievelijk in 1873, 1900 (twee maal), 1906, 1909, 1914 en 1921 geboren. De *Schülerkreis*-auteurs zullen tieners en jongvolwassenen zijn geweest.

eerste generatie van memoires.³¹⁹ Dit is bijvoorbeeld goed te zien in de twee verslagen die Herbert Kruskal schreef. Het eerste schreef hij in zijn moedertaal Duits bij aankomst in Tel Aviv in de zomer van 1944, nog voordat hij van de gaskamers wist. Het tweede schreef hij in het Engels in januari en juni 1945. Waar hij in zijn eerste verslag de misdaden zeker niet kleiner maakte dan ze waren, zien we in het tweede verslag dat hij nog emotioneler is en termen als ‘barbaars’ en ‘hel’ gebruikte.³²⁰ Eén egodocument in de oorlog geschreven heeft een wat bijzondere status, namelijk de *Schülerkreischronik*. De zionistische jeugdorganisatie *Schülerkreis* in Westerbork liet haar leden van iedere bijeenkomst zogenaamde protocollen opstellen, die in de *Chronik* werden gebundeld. Samen leverde dit de gezamenlijke memoires van de *Schülerkreis* op.³²¹

Daarnaast zijn 43 vroege memoires geanalyseerd. Van deze memoires is het grootste gedeelte in de eerste jaren na de oorlog op papier gezet.³²² De enkele memoires uit de jaren vijftig heb ik ook meegeteld, omdat deze over het algemeen qua stijl, vorm en inhoud nog bij deze eerste golf horen. Hoewel de meeste van de hier besproken memoires vanuit een eigen behoefte werden geschreven, zijn er ook enkele die tot stand zijn gekomen als gevolg van een oproep van verschillende instanties. Het RIOD verzamelde zoals bekend egodocumenten, maar ook een instelling als de *Wiener Library* begon al vroeg met het verzamelen van

---

³¹⁹ Al zijn ook daar enkele heel vroege memoires te vinden, waarin de auteur nog geen kennis heeft van de vernietigingskampen, welke daardoor geregeld een hoopvollere strekking hebben. Bijvoorbeeld Betsy Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250 i, inv.nr. 515, of Sally Meijer, ‘Kamp Westerbork, 17 april 1945’, HCKW, RA 1693.

³²⁰ Herbert Kruskal, ‘Westerbork – Bergen Belsen’, Tel Aviv, 1944, en ‘Two years behind barbed wire. Factual report of a Dutchman describing his experience under the German Oppression’, Jerusalem, januari en juni 1945, NIOD, 250i, inv.nr. 509.

³²¹ Leider Leo Blumensohn had al deze *Protokolle* in bewaring en nam deze ook mee toen hij op 18 januari 1944 op transport naar Theresienstadt werd gezet. De *Chronik* zoals hij nu is overgeleverd is voor een gedeelte al snel na Leo’s vertrek uit Westerbork uit de herinnering opgetekend door één van de leden van de organisatie, Fritz Buchhalter. Een deel van de originele *Chronik* is echter toch overgeleverd; sommige leden bleven tot aan de bevrijding in het kamp en hun *Protokolle* zijn dus niet verloren gegaan. Fritz Buchhalter voegde in 1947 nog een zelf geschreven ‘Rückblick’ toe. *Schülerkreischronik*, 1940-1946, HCKW, RA 1526. Zie ook Hannelore Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, 1990, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 60. De *Chronik* zoals hij nu is, lijkt gedateerd te kunnen worden op 20 juni 1944 (datum van de laatste bijdrage). Eerdere bijdragen zijn niet gedateerd, al worden altijd de namen van diegenen die een stuk, *Protokol*, (gezamenlijk) schreven, genoemd.

³²² Op twee na zijn alle herinneringen geschreven tussen 1945 en 1950. Elf zijn ongedateerd, maar zijn tot stand gekomen in de verzamelfase –van verklaringen en egodocumenten- van het RIOD, die ook vooral plaatsvond in de eerste vijf jaar na de oorlog.

ooggetuigenissen.³²³ Van deze memoires zijn er maar elf van de hand van een vrouw. In hoeverre dit representatief is voor man/vrouw-verhoudingen, is hier niet onderzocht. Onderzoek naar Belgische egodocumenten suggereert dat (individuele) vrouwen minder publiceerden.³²⁴ In vergelijking met het corpus brieven ligt de gemiddelde leeftijd van de naoorlogse auteurs een stuk lager. Er zijn veel dertigers en veertigers onder de auteurs, met vooral uitschieters naar beneden. Dit zal te maken hebben met de overlevingskansen, die voor jonge(re) volwassenen aanzienlijk groter waren dan voor ouderen en kinderen.³²⁵ Ook Van den Berghe constateerde voor zijn steekproef dat het overgrote deel van de mensen bij internering jonger dan veertig jaar was.³²⁶ Veel van de auteurs van vroege memoires hadden bovendien vaak goede en/of belangrijke posities in de kampsamenleving.³²⁷

‘De vermenging van objectiverende beschrijving en persoonlijk gekleurd verslag, van onderzoek, essay en verhaal,’ in de woorden van Jacq Vogelaar, is wellicht kenmerkend te noemen voor deze eerste generatie van memoires en herinneringen; net als voor de verslagen nog in de oorlog geschreven.³²⁸ De verslagen vertonen aanzienlijk variatie. Er zijn een aantal

---

³²³ Enkele verslagen werden ook op verzoek van het RIOD geschreven. Voor wat betreft de geschiedenis van de Wiener Library zie: <http://www.wienerlibrary.co.uk/> Enkele egodocumenten in dit onderzoek zijn onderdeel van de collectie van de *Wiener Library*. In 1956 begon de *Wiener Library* met een vijfjaar durend project waarin getuigenissen en interviews werden verzameld. Waarschijnlijk is toen het verslag van Herman Schliesser tot stand gekomen.

³²⁴ Zie Van den Berghe, *Getuigen*, http://www.serendib.be/boeken/getuigen.htm#_edn39, voetnoot 39, bij Deel 1, ‘Verantwoording’.

³²⁵ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 765, waar De Jong schrijft hoe ouderen, kinderen en moeders van jonge kinderen bij aankomst te Auschwitz werden gescheiden van de rest om onmiddellijk te worden vergast. Presser, *Ondergang*, cijfers, 410-413, over de selectie bij aankomst, 414.

³²⁶ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 114.

³²⁷ Bijvoorbeeld Hans Ottenstein, de leider van de *Antragstelle*, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, NIOD, 250i, inv.nr. 510, en Kurt Schlesinger, de *Oberdienstleiter*, Kurt Schlesinger, ‘Gegensätze zwischen deutschsprachlichen und hollaendischen Juden’ en ‘Persoenlicher Bericht ueber die Organisation des Lagers Westerbork und die Gesichtspunkte, aus denen sie entstanden ist’, gedateerd 15 juni 1946, NIOD, 250i, inv.nr. 511; 250d, inv.nr. 828. Dit hing ook geregeld samen met hun Duits-joodse achtergrond; van de 41 auteurs waren er 19 van buitenlandse, meest Duitse afkomst, (Barry Spanjaard, hoewel geboren in de VS, niet meegerekend, omdat hij opgroeide in Nederland met Nederlandse ouders).

³²⁸ Jacq Vogelaar, *Over kampliteratuur*, (Amsterdam: De Bezige Bij 2006) 13. Zie ook Horowitz, ‘Holocaust Literature’, online encyclopedia, ‘Capturing both individual and collective experiences, narrating events from a subjective and of necessity limited standpoint, memoirs about the Holocaust occupy a space between imaginative literature and history.’ ‘Like diaries and chronicles written during the war, early memoirs offer a sense of the diversity of Jewish life and Jewish responses to the German onslaught as well as the ethnic, religious, and

heel objectiverende, zakelijke en historiserende verslagen. Zo deelde Israel Taubes zijn verslag in hoofdstukken in.³²⁹ Daarnaast staan heel persoonlijke verhalen van de eigen lotgevallen en die van de familie, zoals dat van Gertrud Hanemann-Kelemen.³³⁰ Een objectiverende wijze van schrijven gaat geregeld samen met zeer emotionele uitingen, van woede en ook van verlangen naar wraak. De inhoud beperkt zich in haast alle gevallen tot de oorlog, waarbij de gebeurtenissen meestal chronologisch verteld worden, ook als het in een meer literaire vorm is verwoord.

In deze vroege memoires zien we hoe er een vast stramien aan thema's ontstond, die in de loop der tijd niet veel veranderden. Het transport staat centraal, daarnaast de initiatie in de kampwereld en het bevreemdende leven aldaar. Op deze thema's zal in de te volgen hoofdstukken dieper worden ingegaan. Westerbork was niet het enige kamp waar velen van de schrijvers waren geweest en wordt dus vaak beschreven náást andere kampen. Deze andere kampen, vaak zwaarder om te verblijven dan Westerbork, krijgen méér, of tenminste even veel ruimte, ondanks het feit dat men er vaak minder lang was geweest. In vroege memoires heeft de motivatie om te schrijven ten slotte meerdere achtergronden; het willen getuigen van wat er is gebeurd wordt vaak aangevuld met een roep om gerechtelijke vergelding.³³¹

Een belangrijk verschil tussen vroege en late memoires is de toenemende verschuiving van de leeftijd van de auteurs. Van de 79 late memoires in dit onderzoek zijn er 36 geschreven door overlevenden die in of na 1925 waren geboren. Dit geldt vooral voor memoires die vanaf de jaren negentig verschenen. Het kamp is in late memoires meer en meer de plaats waar de identiteit van de auteur mede gevormd werd. Het waren steeds vaker ook de kinderen van *Alte Kampinsasse*, die gingen schrijven. De herinnering verjongde. Deels heeft dit te maken met de eerder besproken emancipatie van het kind in de oorlog en de veranderde maatschappelijke context. Een andere verklaring voor het steeds grotere aandeel van kindoverlevenden onder memoireschrijvers ligt in de zogenaamde reminiscentiehobbel. Deze geeft aan van welke periode uit ons leven wij ons het meest herinneren. Dit blijken unaniem de jaren tussen ons

---

political differences among the Jews caught in the genocidal web. They frequently focus on the details of everyday life under radically abnormal circumstances.' Horowitz heeft het vooral over memoires van vrouwen.

³²⁹ Israël Taubes, 'The persecution of the Jews in Holland 1940-1945', 1945, NIOD, 250i, inv.nr. 514.

³³⁰ Gertrude Hanemann-Kelemen, herinneringen aan Westerbork en Bergen Belsen, Amsterdam, Westerbork I en II en Bergen Belsen, 1945, NIOD, 250d, inv.nr. 780.

³³¹ Kruskal, 'Two years behind barbed wire', NIOD, 250i, inv.nr. 509, 'The value of my factual report at the present lies in the hope that whilst newspaper reports may soon be forgotten, the personal tragedy here reported [and] might outlive the present time, might help to bring to justice those criminals who had perpetrated these crimes.' Vergelijk Siertsema, 'Kampgetuigenissen, herinnering in teksten', 114.

vijftiende en vijfentwintigste levensjaar te zijn. Vooral bij oudere mensen doet dit fenomeen van de reminiscentiehobbel zich voor.³³² Voormalige kinderen en tieners gingen dus schrijven op het moment – bij het naderen van de pensioenleeftijd – dat hun herinneringen aan de oorlog en direct daarna in alle hevigheid weer opkwamen. Ook kwamen niet langer slechts prominenten aan het woord. Wel bleven het vooral diegenen die voor kortere of langere tijd waren vrijgesteld van transport, de min of meer geprivilegieerde gevangenen, die schreven, en vooral mensen uit de midden- en hogere klasse. Veel auteurs zijn ook van Duits-joodse afkomst.³³³ Verder valt op dat de verhouding man/vrouw bijna gelijk is in de selectie. Het grootste deel van de memoires verscheen na 1980, met een piek in de jaren negentig. Bijna de helft van de hier onderzochte memoires werd na 1990 geschreven.³³⁴ Hoewel er nooit een totale stilte is geweest, lijken de jaren vijftig en zestig relatief rustig te zijn geweest.

Late memoires zijn geschreven in een sterk veranderde maatschappelijke context. Overlevenden kregen weliswaar steeds meer ruimte om hun verhaal te vertellen, maar in hoeverre was die ruimte er werkelijk? De herinneringen aan Westerbork werden, zeker in het publieke debat, steeds verder gecanoniseerd en verengd tot een paar bepalende – dominante – beelden met maar enkele hoofdrolspelers.³³⁵ De vraag is wat hiervan de invloed op het schrijven was. De tegenwoordige centraliteit van Auschwitz in de jodenvervolgung leidde er bijvoorbeeld toe dat er in verscheidene memoires relatief weinig ruimte meer was voor kamp Westerbork in vergelijking met het vernietigingskamp.³³⁶ Motieven om te schrijven

---

³³² Draaisma, *De heimweefabriek*, 75 en Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, 206-209, 229-232, 257-258.

³³³ Van de 67 auteurs hebben 23 een Duitse achtergrond.

³³⁴ Er werden in 1960-1969 2 memoires geschreven, 1970-1979, 5, 1980-1989, 17, 1990-1999, 32 en 2000-2009, 23. De verhouding gepubliceerd/ongepubliceerd is ongeveer gelijk.

³³⁵ Waxman schrijft hoe de ‘post-war production of the concept ‘the Holocaust’ to describe survivors’ experiences and the adoption of the post-war identity of the survivor as witness acted as organizational frameworks for survivors’ experiences, enabling personal experiences of suffering to be viewed as essential components of a collective historical event.’ Waxman, *Writing the Holocaust*, 5.

³³⁶ Waxman, *Writing the Holocaust*, 165. In het tweede boek dat Fred Schwarz over zijn oorlogsjaren schreef in het Duits, begint hij met zijn aankomst in Auschwitz, in tegenstelling tot het Nederlandse boek. In een interview met de onderzoeker zegt hij hierover: ‘dat in Auschwitz beginnen dat is, was een noviteit, inderdaad. Dat ik dacht, dit moet je eigenlijk, daar moet je eigenlijk mee beginnen, want daar moet iedereen, daar moet iedereen... Toen was ik misschien ook nog ja, eh, nog meer onder de indruk van wat werkelijk gebeurd is. Ik weet het niet. Maar ik had ineens het gevoel... of misschien was het ook zo dat ik al wat lezingen gehouden had en zo en dat en dat dan gebleken was... Ik begin ook elke lezing, behalve met hele kleine kinderen, eh, begin elke lezing ook inderdaad met dat stukje. (...).’ Interview 3 maart 2008. Fred Schwarz, *Treinen op dood spoor*, (Amsterdam: De

verschillen in late memoires niet veel met die in vroege. Men wilde, moest zelfs, getuigen, zodat de buitenwereld kon zien wat er was gebeurd. In late memoires schreven auteurs vaak specifiek voor de jongere generaties, in eerste instantie voor de eigen kinderen en kleinkinderen. Ook wilde men een tegenwicht kunnen bieden tegen Holocaustontkenners en neonazi's.

Veel late memoires volgen – net als de vroege memoires – een vast patroon: een beschrijving, vaak idealisering van de jeugd voor de oorlog, wordt gevolgd door verschillende breukmomenten, allereerst het begin van de oorlog, dan de maatregelen tegen de joden, waarna de kampen in beeld komen en de gang hierdoor wordt beschreven.³³⁷ De terugkeer, vaak niet heel aangenaam, wordt beschreven, waarna de auteur nog een kort woord besteedt aan het verdere leven. Tegelijkertijd verschijnen er tegenwoordig veel meer memoires dan ooit van heel verschillende mensen; ghostwriters helpen diegenen die zelf niet kunnen of willen schrijven. Ook worden gezamenlijke egodocumenten uitgebracht, bundels en egodocumenten met verschillende bronnen door elkaar. Ongepubliceerde egodocumenten volgen de gepubliceerde in opzet, wellicht omdat men meent dat een getuigenis er zo hóórt uit te zien – de sociaal geaccepteerde herinneringsvorm. Het is niet ongewoon aan bronverwijzing te doen, wellicht om de getuigenis meer kracht bij te zetten door het aanhalen van autoriteiten als Presser, de Jong en Mechanicus. Al deze overlevenden worden vanuit verschillende instanties gestimuleerd hun verhaal te vertellen, zoals het Herinneringscentrum kamp Westerbork. Ook grootschalige interviewprojecten, zoals het Spielberg-project, ten slotte, zetten mensen aan tot schrijven.³³⁸

Bataafsche Leeuw 1995). Fred Schwarz, *Züge auf falschem Gleis*, (Wien: Verlag der Apfel 1996), vertaling van *Treinen op dood spoor*.

³³⁷ Het lijkt alsof de collectivering van de vervolgingsherinnering er voor heeft gezorgd dat er minder variëteit in memoires is. Tegelijkertijd verschijnen er nog altijd memoires in allerlei vormen, zoals brieven aan herinneringscentra en archieven, korte, thematische verslagen of verslagen die alleen handelen over de oorlog.

³³⁸ Lies Polak dankt Steven Spielberg in haar voorwoord, dat hij haar man heeft doen spreken, Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 8. Rosa Doery-Hartz en Ab Caransa gingen schrijven deels naar aanleiding van vragen van het HCKW, net als enkele andere kinderen. Rosa Doery-Hartz, herinneringen, 2000, HCKW, RA 1063 en Ab Caransa, 'Kinderen in Westerbork', twee delen, 'Aandachtspunten', 1990, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, en Ab Caransa, *Dag Meneer Blom. Afscheid van een stad*, (Haarlem: Uitgeverij Tuindorp 1997), vooral 'Nawoord', een inleiding voor docenten en leerkrachten van de Joodse Scholengemeenschap Maimonides in Amsterdam, bein mei 1996 gehouden, 69-83. Irgoen Ole/Oki Holland deed ook eind jaren tachtig een oproep uitgaan naar kindoverlevenden, waaruit wederom memoires zijn voortgekomen, bijvoorbeeld van Abraham Stahl. Abraham

2.5. BESLUIT

In dit boek gebruik ik egodocumenten niet om de historische ‘werkelijkheid zoals deze toen was’ te achterhalen. Natuurlijk maak ik bij de feitelijke beschrijving van het dagelijks leven ook gebruik van informatie uit egodocumenten, maar voor mijn onderzoek heb ik de egodocumenten veeleer opgevat als geschriften waarin de auteurs hun directe ervaringen en herinneringen hebben geprobeerd weer te geven. Egodocumenten zijn teksten waaruit niet één op één feiten kunnen worden gedestilleerd, in ieder geval niet zonder deze kennis met die in andere bronnen te verifiëren. Misschien moeten we ook liever geen ‘feiten’ of ‘waarheid’ willen halen uit egodocumenten. ‘Rather than coming to Holocaust narrative for indisputably “factual” testimony,’ schrijft literatuurwetenschapper James Young, ‘(...) the critical reader might now turn to the manner in which these “facts” have been understood and reconstructed in narrative: as a guide both to the kinds of understanding the victims brought to their experiences and to the kinds of actions they took on behalf of this understanding.’³³⁹

Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, 1989, en brief aan Hans Colpa van het HCKW, 23 januari 1990, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745.

³³⁹ Young, *Writing and Rewriting*, 10. Vergelijk Dagmar Günther, “‘And now for something completely different’”. Prolegomena zur Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft’, in: *Historische Zeitschrift*, 272 (2001) 1, 25-61, 39, ‘Autobiographische Quellen’, worden volgens Dagmar Günther, ‘hier nicht in erster Linie als Fundort von sozio-strukturellen Daten und Alltagspraktiken gewürdigt, vielmehr wird die anthropologisch-modische Kategorie der „gelebten Erfahrung” ins Spiel gebracht: Aus kulturellen Deutungsmustern und Sinnzuweisungen soll ein „subjektiver Erfahrungsgehalt” ermittelt werden.’ Vergelijk Withuis, *Erkennung*, 186-187, ‘Egodocumenten worden geacht iets te vertellen over de beleving van lotgevallen en gebeurtenissen.’